

ԴՐՈՅ. ԱՇԽԱՐՀԻԵԿ ԲԱԼԱՆԹԱՐ

ԱՐԱԳԱԾԸ

ՊԱՏԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՐԱԿԱՌՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1935

ՊՐԻՆՏ. ԱՇԽԱՐՀԲԵԿ ՔԱԼԱՆՔԱՐ

ԱՐԱԳԱԾԸ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՏԱՐԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1935

902 6(47.925)

9395-56.

R-14 Ruppert, W.

Wright, W. Wright, W.

12.507.

7/1

12/1

356

Գինը 9000 Դր

ՊՐՈՑ. ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԲԱԼԱՆԹԱՐ

939.6 (47925)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Է 1991 թ.

Բ - 14

A 7024

ԱՐԱԳԱԾԸ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Ա.ԿՆԱՐԿ ԵՐԱ ԱԿԱՏՄԱՆԱԿԱՆ ՇԵՄԱԿԱՅԻՆ ԵՎ ՆՅՈՒՔԱԿԱՆ
ԿՈՒՆԱՐԱՅԻ ԽՈՒՇԱՐԺԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐՆԵՐ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1995

Սրբազրիչ՝ Ա. ՔԱՆԱՇԱՆ

Գլավիւթ ԱՅ 8677, հրատ. ԱՅ 3110, պատկեր ԱՅ 1258, տիրած 3000
Հանձնված և արտադրութեան 10 ոգոստոսի 1934 թ.

Ստորագրված և տպագրութեան համար 10 փետրվարի 1935 թ.

Պետերատի տպարան, Յերեան, 11 Գնունի ԱՅ 4

Արագածի գագաթը

Արագածը ընական իր հարստություններով և սլառական նշանակությամբ, վոր ունեցել և Հայաստանի քնակչի քաղաքական, տնտեսական ու կուլտուրական կլանքում անցյալում, ինչպես նաև լայն ոգտադործման իր ներկայիս ու ապագայի հնարավորություններով՝ ունի խոշորագույն գիտական արժեք ու կարեւորություն։

Այդ իսկ պատճառով վերջին տարիներս Սորհրդային Հայաստանի կողմից իրար յետևից կազմակերպված գիտական եքսպեդիցիաները նպատակ են ունեցել նրա բաղմակողմանի ուսումնասիրությունը—հնագիտական (1922 և 1924 թ. թ.), կենդանաբանական—բուսաբանական (1924 թ.), հիդրոլոգիական—գեոլոգիական-հանքաբանական (1926—1930 թ. թ.), որևէ բնութաբանական (1927 թ.) և այլն տեսակետից։

Արագածի դերն ու մասնակցութիւնը մեր շինարարութեան մեջ իր ներկա հտապում արդեն խել իր ռեալ արտահայտութիւնն է ունեցել Այդր լճով, Անի—պիմզալով, Արթիկ-տուֆով, ողերևութաբանական կայանով Սև լճի մոտ, կոմ. ավանների կառուցումով, Արագածի անասնապահական սովխոզով, մեղվարածական կայաններով, և այլն և այլն, ինչպես նաև նրան վերաբերող կապիտալ ուսումնասիրութիւնների հրատարակութեամբ (Գիտութիւնների Ակադեմիայի կողմից)։

Արագածը Սորհրդ. Հայաստանի ամենաբարձր և միաժամանակ շատ լայնանիստ լեռն է, վոր բարձրանում է աստիճանաբար, փոխած լանջերով։ Իր ընդարձակ հարթավայրերով ու հովիտներով, ինչպես նաև հարուստ բուսականութեամբ ու հոսուն ջրերով՝ նա շատ վաղուց դեպի իրեն է դրավել մարդուն, տալով նրան ապրելու և ստեղծագործելու լայն ու բազմապիսի հնարավորութիւններ։

Իր տեղադրութեամբ կազմելով մի միջնաշխարհ՝ նա շրջապատված է ամեն կողմից խիտ բնակված վայրերով, վորոնք դարերէ ի վեր նստել են նրա ստորոտում, փեշերի ու լանջերի վրա և ոգտվել նրա առատ բարիքներից։

Այդ տեսակետից Արագածը Հայաստանի բնակչի համար հանդիսացել է կենտրոնատեղի, նախ իրրև ամուր վայր — ինքնապաշտպանութեան համար, և ունեցել է իր քաղաքական առաջնակարգ նշանակութիւնը, ապա ձյունի և ջրի հսկա պաշարով — մայր և աղբույր հանդիսանալով ջրաբաշխական սիստեմների համար՝ իր տնտեսական ու կուլտուրական խոշորագույն դերն և խաղացել։

Նրա այդ ընդհանուր ջրապաշարից ծնունդ առնող գետերն ու բազմաթիվ գետակները, վոր վոտոգման աղբյուր են հանդիսանում շրջապատի ցածրադարձերի համար, հոսում են խորխոր ձորերով — ժայռապատ ու ալրաշատ Այստեղ մարդն իր առաջին խիլ որերեց գտել է և՛ ընտկարան, և՛ ինքնապաշտպանության ամեն հարմարութուններ, ուստի և հնադույն ժամանակներից մարդկային հասարակությունն այստեղ իր զարգացման բոլոր հատաներն և ապրել և թողել իր յերկարատե կյանքի իրական վկանները — նյութական կուլտուրայի բազմահազար տվյալներով. նա, այդ կյանքը, իր արտահայտումն և ունեցել նաև հնագույն գրավոր աղբյուրներում, ինչպես և ժողովրդական բանահյուսության մեջ — վեպի ու յերգի, վորտեղ Արագածն իրրե մի կոլլոս և բարձրանում ու շեշտվում:

Նյութական կուլտուրայի տվյալները նրան ներկայացնում են իր ամբողջ հասակով, հայտարերելով նաև մի ամբողջ շրջան նրա կյանքում, իր արխայիք ֆորմացիան, վոր մութ ու անհայտ եր գիտությանը և այժմ միայն սկսում է ճանաչվել վերջին տարիների աշխատանքներով, նրանց (այդ նյութ. կուլտ. տվյալներին) հետ անմիջական շփումների հետևանքով:

Նախքան այդ նորահայտ շրջանի և նրան վերաբերող տվյալների մասին խոսելը, մի համառոտ ակնարկով տեսնենք, թե ինչպես և պատկերանում Արագածը պատմության մեջ ըստ այն աղբյուրների, վորոնք միայն մինչ այժմ մատչելի հյին գիտությանը:

Այդ պատմությունը վերաբերում է գլխավորապես «Արագածոտնի»¹ ուսինքն Արագածի այն շրջանին, ուր

կենտրոնացած են մշտական բնակավայրերը, այն ե-
նրա ստորոտը («վոտն Արագածի») — լանջերը, փեշերն
ու մոտ շրջապատը՝ հարավային կողմից։ Արա-
գածոտն հին Հայաստանի վարչական բաժանմամբ հա-
տուկ զավառ եր կազմում Արարատյան նահանգում։ այդ
զավառին հաժապատասխանում է մեր բաժանումով
Եջմիածնի գավառը, վորի մեջ մտնում են ներկայիս—
Թալինի, Ղուրդուղուլու, Սամաղարի, Վաղարշապատի
և Աշտարակի շրջանները։

Արագածի մյուս սահմանները կազմում են արեւմ-
մտյան և արեւմտահյուսիսային կողմից՝ արեւելյան
Շիրակը—Հինինականի գավառը, ներկայիս Մոլլա-
Գյոզա, Քավթառի, Հաջիխալիլ շրջաններով, իսկ
հյուսիսային և արեւելյան կողմից՝ Նիգ-Աբարանը
և Կոտայքը։

«Արագած» կոչումով հնումն, ըստ յերևույթին,
հասկացվում էր լեռը՝ հարավից դիտված, քանի վոր
ենքա հյուսիսային յերեսը համարվում էր Արագածի
թիկունք։

«Արամայիս... դորդին իւր զՇարայ... առաքէ... ի գաղա-
մի մօտաւոր ~ արդաւանդ և բերրի... ի թիկունք
հիւսիսոյ լերինն, որ անուանեցաւ Արագած, յորոյ անուն և
զդաւանն ասեն անուանեալ Շիրակ» (Խորենացի—Ա 12)։

«Գնացեալ ի վերայ Փիլիպպոս ի Նիգ (Աբարան) դա-
ւառի և պատեալ զթիկամբք լերինն Արագածայ՝
երթեալ անցանէ ընդ Շիրակ» (Սեբեոս Պատմ. դ. 24)։

Սա ցույց է տալիս, վոր կլանքի կենտրոնը լեռան
հարաջն եր, այստեղ է նա սաղմնավորվել և հետագա-
յում իլ պատմական պրոցեսի կենտրոն հանդիսացել։

Այս տեսակետից չափազանց բնորոշ է, վոր Արա-
բատի հարավային յերեսն իլ ենքա թիկունքն է։

«Ելանէ արքայ (Արշակ Բ.) զթիկամբք Մասեաց
առնել որոս յիւրում սիրեցեալ դաւառին ի Կողոյտի»
(Խորենացի, Գ. 23):

Պարզ եւ, վոր հաշկական կյանքի կենտրոնը համար-
վում եր Արարատի եւ Արագածի միջնաշխարհը, իսկ
Արագածի հլուսիսը եւ Արարատի հարավը նրանց
համար թիկունք են:

Մա յե «Արագածոտնը» եւ Հին Հայաստանի պե-
տականութիւն մեջ առաջնակարգ դեր խաղացողն ամ-
բողջ պատմութիւն ընթացքում. սրա բնական ամ-
բողթյուններն ու կենսական ալլ տվլալներն ողտա-
դործվել են ըստ ամենայնի եւ ավելացվել ու լրացվել
ձեռագործ հարմարութիւններով: Դարերի ընթացքում
կատարվել ե բազմապիսի եւ խոշոր չափերի հասնող
շինարարութիւն:

Դիտութիւնը մատչելի ամենահին գրավոր աղ-
բւրն Արագածի վերաբերյալ այն սեպագիր
տվլալներն են Հին Հայաստանի խաղական արձանա-
գրութիւններից, վորոնք կապվում են խաղական ար-
շաղանքների ժամանակի հետ (8-րդ դար մեր թվակ.
առաջ): Այդ արձանագրութիւններից մեկը (1884 թ.
գտնված), վոր պատկանում ե խաղ նվաճողներից
Արդիշտին՝ Մենուայի վորդուն՝ գտնվում ե Արագա-
ծի հլուսիսարեւմտյան լանջերում Ղուլիջան գյուղի
մոտ՝ Կարկաչան (Կարանգու) գետի վրա, վոր հոսում ե
Մանթաշի ձորով: Ըստ այդ արձանագրութիւն, Ար-
դիշտին նվաճել ե Կուլիաինի յերկիրը ե Դուրուբանի
քաղաքը¹⁾:

1) М. В. Никольский — Клиннообразные надписи Закавказья, Мат. по археол. Кавказа, вып. V, 83—84

Համաձայն ընդհանրացած սովորության, վորով
խալդ տիրողներն իրենց արձանագրությունները գրում
եյին հենց նվաճված յերկրում, վորին նա վերաբերում
եր, իբրև մի պաշտոնական ակտ—ապարտ խալդի
աստծուն՝ կատարած հաղթանակի համար՝ պետք և
ընդունենք, վոր Արվիշտին վերցրել և Արագածի հենց
այդ մասը, վոր, իբրև վարչական միավոր, այն ժա-
մանակ կոչվում եր «Կուլիաինի»․ այդ անվան մնացորդ
թերևս կարելի չե համարել ներկայիս Ղուլիջանը, իսկ
Դուրուբանի քաղաքի հետքերը պետք և վորոնել հենց
նույն տեղում, ուր գտնվում և այժմ արձանագրու-
թյունը¹⁾։

Խալդերի նվաճողական ընթացքն ուղղվեթյուն ունի
հարավից դեպի հյուսիս՝ Բիաինալից—Վանից դեպի
Հ-ս Հայաստան։

Արաքսի հովտին ու Արարատյան դաշտին տիրա-
նալուց ու այնտեղ հիմնավորվելուց (Դաշբուռուն, Ար-
մավիր) հետո, նրանց առաջին գործն և լինում Արա-
գածի շրջանի գրավումը։ Մինչև Արագածի թիկունքն
անցնելը, անշուշտ, խալդերին անհրաժեշտ եր ապա-
հովված լինել Արագածի հարավակողմի հանգեալ, կաս-
կած չկա, վոր այդ կողմն արդեն նրանց ձեռքումն
եր նախքան Կուլիաինի նվաճումը։

Խալդերի ճանապարհը մինչև Ղուլիջան կարող և
լինել Արագածի արևելյան ստորոտով՝ Արարանով—
Քասախի հովտով, վորը սկիզբն և առնում Արագածի
հյուսիսում և պտտելով նրան արևելյան կողմից, գնում
և հարավ և հասնում ու թափվում Արաքսի մեջ։ Այդ-

1) Никольский ibid—71—73.

պիտոյի Դասախը հանդիսանում է բնական և ամենահարմար հաղորդակցության ճանապարհն Արաքսի հովտից մինչև Արադածի թիկունքը: Այդ միևնույն ուղղությունն ունի և ներկայումս գոյություն ունեցող խճուղին [Սարդարաբատ (Արմավիր)~Լադարշապատ~Աշտարակ~Արարան~Լենինական], վորով և սարգվում է նրա հին ծագումը:

Մի այլ սեպագիր արքյուր այդ միջավայրում գտնված — նույն Արդիշիի յերկրորդ արձանագրությունը Մարմաշենում (Ղանլիշա)՝ ցույց է տալիս, վոր խալդերն Արադածի նվաճումն ամբողջացնելուց հետո ևլ ալիւի առաջ ևն անցել ղեպի հլուսիս և վերցրել ևն այդտեղ գտնվող «Իրդանիունի քաղաքը, խլիլով նրան Իշկիգուլու յերկրից» (նկ. 2). նվաճված այս ամբողջ շրջանը նրանք անվանում են «յերկիր Երաք-ի»¹):

Նկատի ունենալով, վոր Մարմաշենի արձանագրությունն իր գտնված տեղով արդեն մատնանշում է հիշատակված յերկրի («Երաք») տեղը, վորը Արադածի կողմից իր վերին ծայրով հասնում եր մինչև Մարմաշեն, տեսնում ենք, վոր այդ հենց Շիրակա դաշտն է (կամ դուցե Արադածը և Շիրակն ի միասին²), վորին և շտապել ևն տիրել խալդերը. իսկ Իրդանիունի քաղաքն ամենայն հավանականությամբ համապատասխանում է Մարմաշենին, ուր մինչև այժմ ել դեռ պահվել են ուրարտական շրջանի ընդարձակ ամրոցի ավերակներն Ախուրյանի վրա:

1) М. Никольский, 89. И. Мецганинов — Халдоводенке, 206-7

2) Հավանական է «Երաք» անունից առաջացած լինեն մեր «Արադ—աժ» և «Շիրակ» անունները, իրրե բարբառային առանձնահատկություններ, վորոնց ծագումը նախահայկական է:

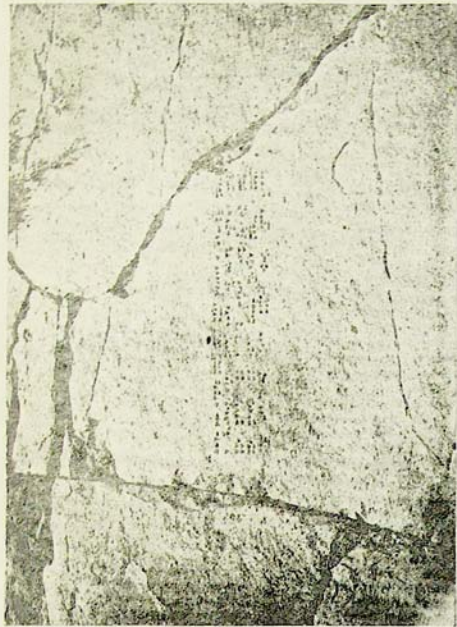
Ղուլիջանի և Մարմաշենի արձանագրություններն ոգնում են մեզ ավելի լավ հասկանալու խալդերի ռազմական պլանը և նրանց գործողությունների քաղաքական ու տնտեսական իմաստը:

Արաքսի հովտից հետո՝ Արագածի նվաճումը համարվելու յեր անհրաժեշտություն, վերապես Հ-ս Հայաստանի միջնաբերդի, վերով միայն կարող եր պաշտպանված ու ապահովված լինել իրենց գլխավոր շտեմարանը — Արաքստյան դաշտը: Այս նաև տեղ դառնալով յերկրորդ նշանավոր շտեմարանին — Շիրակա դաշտին (այս դեպքում հավանաբար շարժվելով, բացի Քասախի ճանապարհից, նաև Արագածի արևմտյան կողմով — Ախուրյանի վրայով), խալդերը միաժամանակ ձեռք են ձգում նրա պաշտպանության կարևորագույն դիրքը — Մարմաշենի ամրոցը (Իրդանիոնի քաղաքը), խլելով նրան «Իշկի-գուլու»-ների յերկրից:

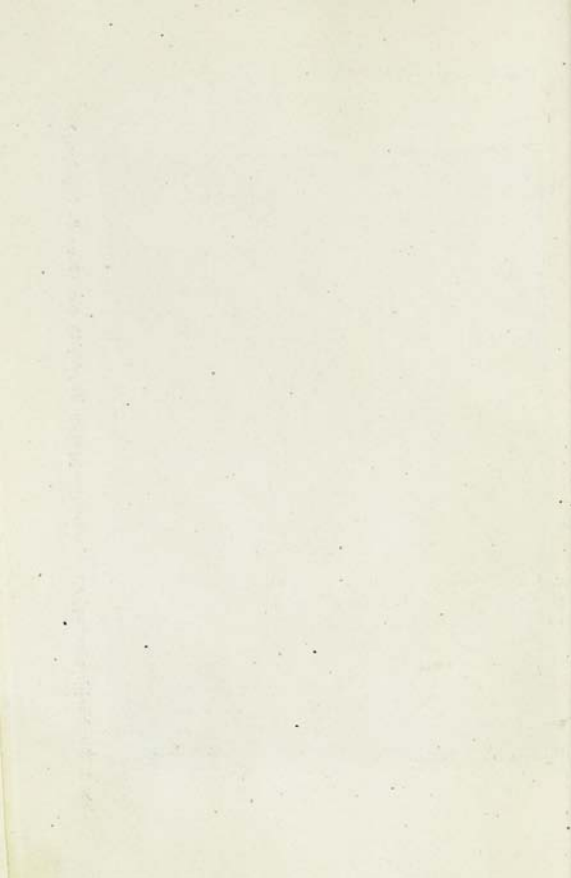
Արագածի և Շիրակի (յերկ. Երաք-ի) քաղաքական տնտեսական այդ առաջնակարգ նշանակությունն եր անշուշտ պատճառը, վոր տեղացիների հաճախակի ըմբոստացումներին ի պատասխան խալդերը, մանավանդ Արգիշտիի վորդու՝ Սարգուրի ժամանակ, մի շարք անգամներ կրկնում են իրենց արշավանքը դեպի «Երաքի»՝ ամարի, ավերի ու կրակի մատենելով ամբողջ շերջանը¹⁾

Իշկիգուլուների յերկրի տեղադրությունը հնշտանում և վորոշել՝ ի նկատի ունենալով խալդերի բռնած

1) Սարգուրի սեպագիր տաճկագրությունը Վանում — Н. Марр, Археол. Экспедиция в Ван, А. 1922 г.

Նկ. 2. Մ. Գ. Խոսիի սեպագիր արձանագրությունը Մարտաշենի մոտ. (Ֆառա Ա. Քալանթարի)

ուղղությունն ու նվաճումներն հերթական ընթացքը՝
սա կարող եւ լինել Մարմաշինից ավելի հյուսիս այն-
լեռնոտ յերկիրը, վոր համապատասխանում ե ներկա-
լիս Աղբարալին, Ղզղոչին՝¹⁾։

Արագածի վերաբերյալ մյուս հնագույն գրավոր
աղբյուրը մեր մատենագրության մեջ Մովսես Խորենա-
ցինն է։ Այստեղ Արագածի հիշատակությունը կապվում
ե Հայկի վորդինների տարածման հետ, այսինքն հպի-
քական բնույթի այն սկզբնական աշխարհաշինության
հետ, վորով Խորենացին սկսում ե Հայաստանի ե հա-
ռց պատմությունը։

«Իսկ Արամանկայ տռեալ գաւեցայն բազմու-
րիւնն՝ խաղայ յառեւելս ճիւսիսոյ, եւ երբեալ իջա-
նէ ի խորին դաշտավայր մի [Արարատյան դաշտ], ի

1) Այս յենթաղբությունն, ըստ յերեույթին, հիմնավորվում
ե նաեւ քանի մի տեղեկություններով այդ շրջանի ներկայիս տո-
պոնիմիկայից, վորոնք հիշեցնում են Իշկի-գուլու անունը (արձանա-
ղբության մեջ ըստ լեզիոգրաֆիկ նշանի—ե՝ ժողովրդի, ե՝ տեղի
անուն, նկատելով բարդ բառ՝ կաղմված Իշկի ե գուլու [կամ գուլո]
տարբեր խոսքերից)։—այսպէս՝ Գյուլի—բուլաղ—Մարմաշինից մի
քիչ հյուսիս, Կոպսի մոտ. մի այլ Գյուլի—բուլաղ—Ղզղոչի շրջ-
անում, Ամասիայից արեւելահյուսիս, մեծ ճանապարհի վրա. Գյու-
լի՝ Աղբարայի շրջանի հյուսիսային մասում, Արփա լճից արե-
վելահյուսիս. նույն տեղում Գյուլիջա—(Գյուլլի-ջա)—Գյուլլիից
արեւմուտք, նույն լճից ուղիղ հյուսիս. Գնլար—լեռն Ջարիշատում,
Ջըլդը լճի մոտ արեւելահարավային կողմից, վորից վոչ հեռու դե-
պի արեւմուտք Դաշքերփի մոտ, ինչպէս հայտնի յե, գտնվում ե Ար-
դիշտի վորդու՝ Սորդուրի սեպագիր արձանագրությունը (H. Мэрр
Надписъ Сардура из Дашкерпи), ե նախաուրարական ամբողջ
վորին, ըստ յերեույթին, նա տիրել ե. նույն Ջարիշատի արեւմու-
տում՝ Գնլա դյուղ, իսկ նքանից հարավ, գետախառնուրդի մոտ—
Ուլլ-ուլի (Ողճի-Ոճգի-Իշկի) գյուղ։

բարձրագագաթանց պարսպեալ լեռանց..... այլ հա-
րավայինն արեգակնանեմ լեռոն, սպիտակափառ
ունելով գագաթն [Մասիս].... Յայսմ խորութեան
դաճի բնակեալ Արամանկայ՝ շինէ զմասն ինչ ի
հիւսիսոյ կողմանէ դաճին, եւ զոսն լեռինն ի նոյն
կողմանէ, եւ զլեռնն անուանէ յանկազոյն յիւր
անուն Արագած, եւ զկալուածսն՝ օսն Արագա-
ծոյ»:

«Եւ որդի նորա Արամայիս շինէ իւր օտն բնա-
կութեան ի վերայ ոսոյ միոյ տռ եզերք գետոյն, եւ
անուանէ զնա յիւր անուն Արմալիր... Եւ զորդի
իւր զՇարայ... առաքէ ամենայն աղիսիւ իւրով ի դաճ
մի մօտաւոր, տրգաւանդ եւ բերրի, յորում զնան
ջուրն ոչ սակաւք, ի քիկունս հիւսիսոյ լեռինն, որ
անուանեցաւ Արագած. յորոյ անուն եւ զգաւառն
առն անուանեալ Շիրակ» (Մ. Խորենացի—Պատմութիւն, Ա 12, հջ 38 թղ և 39—40):

Խորենացու պատկերացրած Հայկա-
շտաններ շարժումներն ու տարածման
կարգը ճիշտ համապատասխանում են խալդ-
աւբատացոց նվաճումներին ընթացքին
ամբողջ հյուսիսային Հայաստանի վերաբե-
րյալ, ուր մենք յերկու դեպքումս եւ տեսնում ենք,
բացի միևնույն ուղղութիւնից, նաև ճիշտ միևնույն
հերթականութիւնն ու տևողութիւնը (4—5 սերունդ,
մոտ մի դար) և անշուշտ նաև միևնույն նպատակը —
տեղ դառնալ յերկրի գլխավոր կենսամբարներին (կեն-
սաշտեմարաններին) գրավելով նրա ամբողջ յուսնները —
կարևորագույն ռազմական գործերը. այսպես՝ անաշխտ

նվազ դրավում և Արարատյան դաշտը՝ Արաքսով և Արարատյան բարձունքներով. յերկրորդ նվազ՝ Արագածը—Քասախի հովտով և Շիրակա դաշտը. և ապա, յերրորդ նվազ՝ Սեանը (Սեանա ավազանը)—Գեղամա—Գեղարքունյաց լեռներով:

Հատուկ ուշադրության արժանի յե Արմավիրի դէրը, զոր յերկու դեպքումն եւ հանդես և գալիս իբրեւ սկզբնական քաղաքական կենտրոն և կապող ողակ՝ բոլոր հնագույն եպոխաներում:

Արագածի առաջնակարգ քաղաքական և տնտեսական դերն ու նշանակութիւնը մենք տեսնում ենք նաեւ ցալտուն կերպով արտահայտված Հայոց պատմութեան բոլոր ժամանակաշրջաններում:

Ֆեոդալական շրջանի առաջին ետապում Արագածն, իբրեւ արքունի սեփականութիւն, Արշակունյաց պետականութեան ակրոպոլիս և հանդիսանում. այստեղ դառնում են պետական դաստակերտներ, բերդեր, ձմեռոցներ, զորանոցներ, Թագստոցներ: Աշնակը Արշակունյաց Թագավորների ձմեռոցն է, Արուճը՝ ձմեռոց, արքունի զորանիստ, աղատների բնակատեղի. Կոշը (Կուաշ աւան) նրանց դաստակետ, այնտեղ ապրել են Տիրան Թագավորը և նրա Թոռ Գնելը (Խոր. Գ—22). Տիրանը մեռնում և Թաղվում և Կոշում (Խոր. նույն տեղում). Աղցն ամրոց է, և այնտեղ են ամփոփվում Արշակ Բ-ի ժամանակ Արշակունյաց նախկին Թագավորների վոսկերները, զորոնց սպարսիկները հանել ելին Դարանաղիի Անի ամրոցից—արքունական դամբարանից, և ուզում եյին իրենց հետ տանել Պարսկաստան [Փ. Բյուզանդ, Մ. Քորենացի]¹⁾: Աղցում Արշակունյաց այդ դամբար-

¹⁾ ... և զոսկերս Թագաւորացն... Թաղեցին յաւանին Աղցս որ յոտին Արագած կոչեցալ լերինն» (Մ. Խոր. Գ. դ. 27):

րանը—կատաքոմբային տիպի—կա այժմ ել, վոր իր տիպով միանգամայն համապատասխանում ե Դ-րդ դարու վերջին:

Արագածի այդ կողմը՝ Ալցի—կոշի շրջանն առանձնապես հարուստ ե վիմափոր և զետնափոր ամբողջ յուններով, վորոնք քարայրերի մշակված ձկերն են, մեծ տարողութիւամբ, բազմաթիւ բաժանմունքներով, քարե դռներով և այլն՝ հարմարեցրած պաշտպանութիւն համար. իրրև պատսպարաններ—թաղստոցներ և, ըստ յերևույթին, ծառայում եյին վտանգի ժամանակ իբրև ասպատարաններ, հալանաբար ընտանիքների համար, ինչպես նաև շարժական ինչքի, գանձերի և այլն. այս թաղստոցները, ըստ իրենց ունեցած հարմարութիւնների, ապահովված են լեզել ջրի և ուտեստի անհրաժեշտ պաշարով:

Արագածն իբրև ամբողջ յուն ոգտագործվում եր ըստ ամենայնի լայնորեն, վորի համար նա ուներ շատ մեծ և բազմատեսակ հնարավորութիւններ, ինչպես Փալստոս Բյուզանդն ե, իբրև ժամանակակից, նկարագրում—«Յամուր ի գիւղն, որ Ադձքն անուանեն... կային ի խինձս, ի դոգս, ի ծոցս, յանձուկս, ի դժվարքս լերինն մեծի, զոր Արագածն կոչեն» (Փ. Բ. Պատմ. Դ դպր. գլ. 24):

Բացի այդ բնական ամբողջ յունների հարմարեցումն ու ոգտագործումը, նամանավանդ արհեստական կերպով կառուցված ամրոցների, բերդերի շատութիւնն Արագածոտնում (Արագածի վրա)՝ լավ բնորոշում ե այն դերը, վոր խաղացել ե նա, իբրև ամբողջ յունների աշխարհ, ամբողջ պատմութիւն ընթացքում:

Արագածի վրա յերբեքցե յեղած բերդերի մասին
վկայում են կամ նրանց ներկայիս իրական մնացորդ-
ները, յերբեմն նույնիսկ ընդարձակ և բավականաչափ
լավ պահպանված ավերակների ձևով, կամ հիշատա-
կում են դրավոր աղբյուրները Սրանցից Անբերդն ու
Թալինը բերդաքաղաքներ են, Աղցը հիշվում և Բյու-
ղանդի կողմից իբրև ամրոց, վորի մնացորդները կան
այժմ ել. Ոշականն, ըստ Յեղիշեյի, ամրոց և յեղել
սկզբում, վորի ավերակները մնում են դեռ Քասախի
ձորի բերանին, ներկայիս գյուղի հարավ արևելյան կող-
մում: Բյուրականը նմանապես իբրև ամրոց և անուն
հանել պատմության մեջ. Աշնակը, Սերկելին (նկ. 3),
Արարանը, Փարպին (նկ. 4), Աշտարակը, Կոշը, Հառի-
ճը, Աղջաղալան և այլն՝ մինչ որս ել պահպանել են
իրենց ամրոցների խոշոր շենքերը: Յեղվարդի ու Կար-
բի մասին հիշատակություն կա, վոր յեղել են շուր-
ջանակի պարսպված:

Այսպիսով Արագածի բոլոր բնակատեղիներն ան-
խըաիր կամ բերդաշեն են (բերդաքաղաք, կամ բեր-
դավոր բնակատեղի) կամ, ավելի փոքրերն իրենց կից
ունեն ամրոցներ (միայն ռազմական նպատակների
ծառայող, առանց մշտական բնակչության), կամ
նույն նպատակին հարմարեցրած այլեր:

Վերջապես բոլոր վանքերն անպայման պարսպված
են, ամրոցի համար անհրաժեշտ հարմարություններով
և կարիքի դեպքում միշտ կատարել են բերդի դեր:

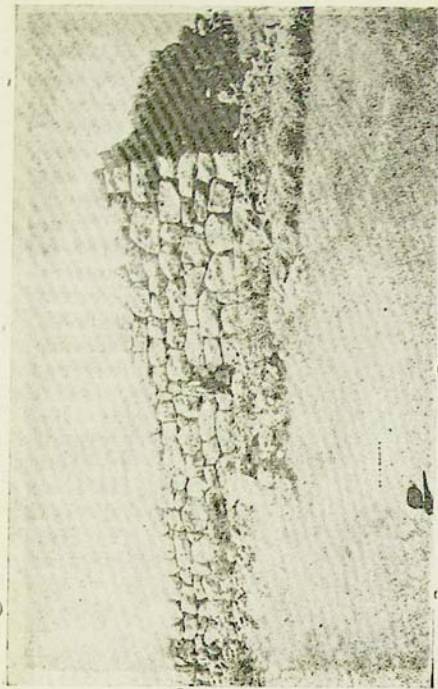
Արշակունիներից հետո, ֆեոդալական Հայաստանի
նախաբախական օրջանում (V—IX դարերում) տեսնում
ենք Արագածին ապավինած մի քանի նախաբարական
տներ, կենտրոնացած այն վայրերում, ուր իրենց շի-

նարարության մնացորդներն ենք գտնում— Գնունի (Մաստարայի շրջ.), Ամատունի (Ողականի), Կամաս-
րական (Թալինի), Մամիկոնյան (Արուճի, Յեղվարդի):

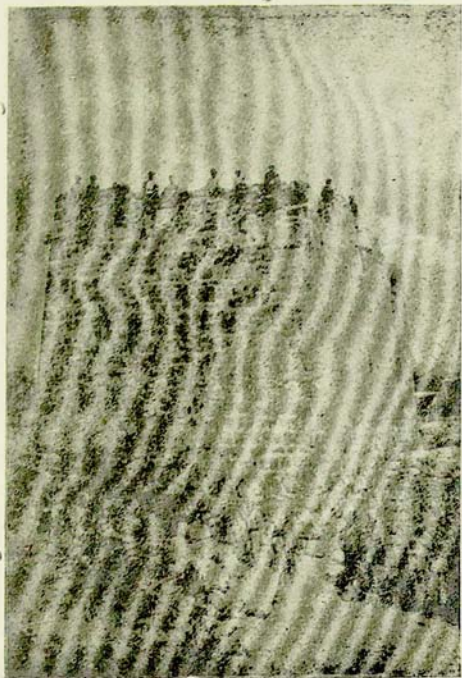
Հաջորդ՝ բազրասուճյաց շրջանում IX-XI դ. դ. թեկուզ և Արագածոտնը իր տեղադրությամբ չի հան-
դիսանում նրանց պետության կենտրոնավայր և տն-
միջապես չի կապվում իրենց ընտրած քաղաքական
կենտրոնների (Շիրակավան, Բազարան, Կարս, Անի)
հետ, բայց և այնպես նա և՛ ալդ պետության գլխավոր
ամրությունն է, վստահելի հենարանը, զոնե առաջին
Բագրատունիների որով. Մմբատ Ա-ն՝ Արագածին
(Վժան-Ուջան) և ապավինում Աֆշինի հետ ունեցած
կռիվների միջոցին: Այստեղ ենք տեսնում նաև հոգևոր
ֆեոդալին՝ Հովհաննես կաթողիկոսին (Դրասխանա-
կերտցի պատմաբանին) իր սեփական ամրոցում— Բյու-
րականում, ուր նա պատասպարվում եր Յուսուփի և
Նսրի հետապնդումներից և իր պատմության մեջ տալիս
և կենդանի նկարագրությունն ամրոցի մի պաշարման
արարների կողմից:

X-XI դարում նախկին իշխանական տների տեղ՝
մենք տեսնում ենք միայն Պահլավունիներին— Ամ-
բերդում (նկ. 5). սա առաջնակարգ դիրք և սուս-
նում Արագածի բոլոր ամրոցների մեջ, Արագածոտնի
փոխարեն Ամբերդի անունով և կոչվում ամբողջ դա-
վառը, վոր յենթարկվում և Վահրամ Պահլավունուն
(տես Ամբերդի արձանագրություն):

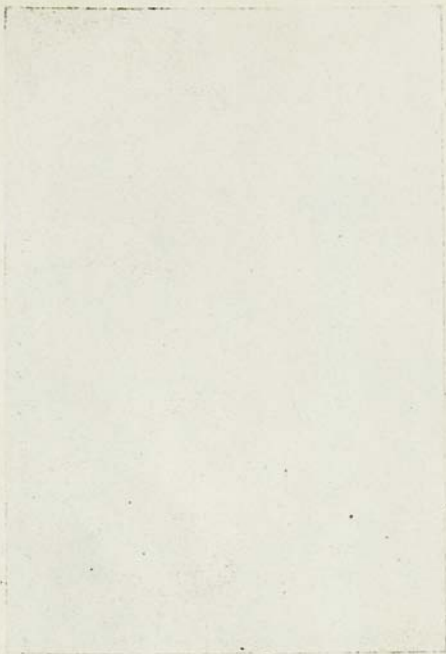
XI-XIII դարերում Բաղրատունյաց պետության
անկումից ու նրան հաջորդող խառն քաղաքական
դրությունից հետո՝ Հայաստանի մաքրումն ու հալկ-
պետության ռեստավրացիան Ջաջարեյի և Թվա-

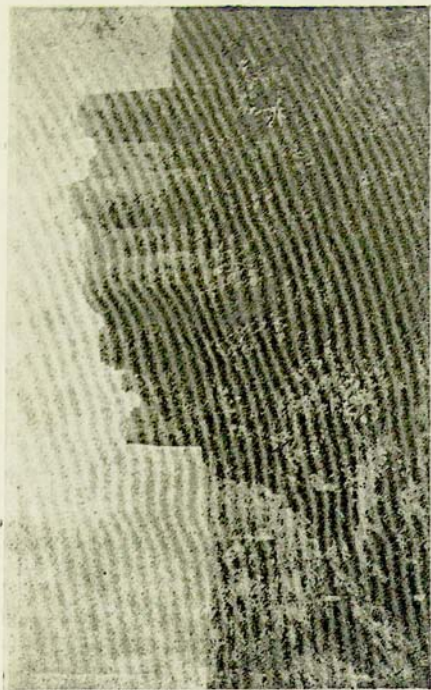

Նկ. 3. Սերիկավի աւերոյ՝ վաղ փռոցաւական շրջանի (փոստ Ա. Գալսեփարի)

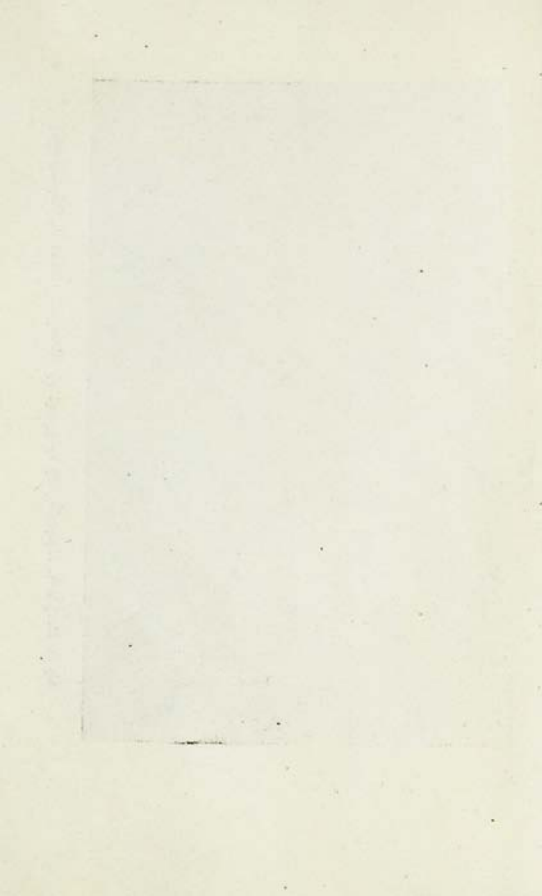

Նկ. 4. Փարպի. Միջնադարյան ամրոց՝ քարե դռնով, մերսում
բազիլիկա V դարու (փոստ Ա. Քալանթարի)

Նկ. 5. Ամբերդ. Ներդաճառի պարիսպների տեսքով. (Յուրա Ա. Բաղմանյան)

ն եւ ի ձեռքով՝ սկսվում եւ Արագածով. Ռազմագետ Ջա-
քարեն Արագածին տալիս եւ առաջնակարգ նշանակու-
թյուն Հայաստանը դրավելու գործում, եւ առաջինը
վերցնում եւ Ամբերդը [1196 թ., իսկ նրանից հետո
միայն՝ Անին—1199 թվին] ¹⁾։ Այդ խնդրի դրական լու-
ծումն ըստ լեւոնուլթին դիտվում եւ Ջաքարելի կողմից
իրեն նախապայման ամբողջ գործի հաջողութւան. եւ
հաղթության առիթով կանգնում եւ «հաղթու-
թյան արձան» ²⁾ (նկ. 6)։

Ջաքարեն ամեն կողմից ամրացնելով Արագածը, իր
յեղորո՛ր՝ Իվանելի հետ շինում եւ նրա հյուսիս-արեւմտյան
ստորոտում Հառիճա ամրոցը եւ վանքը, վոր պահում
եւ Մանթաշի Չորի բերանը. այստեղ են գտնվում
յերկու յեղրայրների բարելիեֆ արձանները (նկ. 7)։

1) Իվանելի պատմական արձանագրությունը Հաղարծինում

«Կամաւն ամենակալին» Այ այս մեր գիր յիշատակի
ե եւ արձան մեսնջեմաւոր որդեաց մեծին Սարգսի յագգե
Ռագրատունեան Իւանէի եւ Ջաֆարէի յորժամ նա-
խախնամութիւն Այ եհաւ յարարածս եւ ես իրեղ սեփա-
կան ժառանգութեան նախնեաց մերոց եւ ես ի ձեռս մեր
յառաջ գանառիկ դդեակն զԱնբերդ եւ քաղա-
ւորանիս քաղաքն Անի, եւ ապազամուրն Բջնի, զՄարանդ
մին չի եւ Գաւազանք ի Թաւրեծ, զԿարնոյ քաղաք մինչեւ
ի Խլար, զՇաֆի եւ զՇրուան, զՊարտաւ մինչեւ ի Բելու-
կան եւ գալլ քաղումս իւրեանց սահմանաւ, վոր աւե-
լորդ համարեցաք յիշատակել. այլ եւ անբականալին Աձ
սիրեց զքաղ պարժանաց գլխս իմս զՋաֆարիս եւ կս-
չեց առ ինքն յորո ձեռն եղեւ արիւթիւնս...»։—(Ըն-
թերցումն իմն եւ բնագրից. Ա. Ք.)

2) Ներկայումս Ինարվում գտնվող արձանը խաչքարի ձեռք
շուրջանակի արձանագրված—

«Ի Ոսթ քուականութիւնս ես Ջաֆարէ ամբր սպասա-
լար Հայոց եւ Վրաց, որդի մեծին Սարգսի, առի գանա-
ռիկ ամրոցս զԱնբերդոյ յաղախնայծին որդոցն Հաֆա-
րու, որ... (քարը կոտորված)... ի սմա ի կորուստ քիստոնէից

եւ յաւեր եկեղեցեց եւ ետու առնել զնս(անս)»։ (Գար-
ա-ե. Հովսեփյան. Սաղապականք կամ Պոռշյանք, եջ 8—9)։

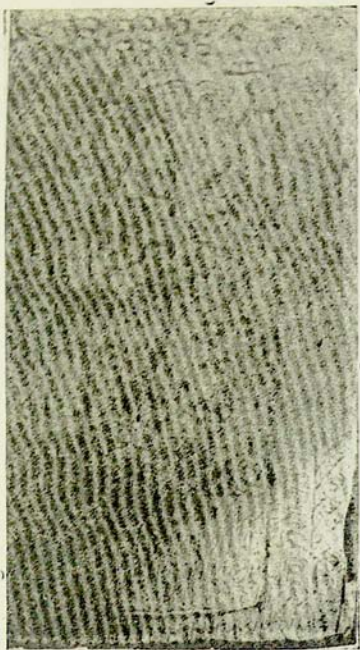
Ամբերդի—Արագածոտնի նվաճումից անմիջապես
հետո Ջաքարեն վերակացու յե նշանակում Վաչե-
յին—«... կոչեցա ի վերակացութիւն դավառիս...»¹⁾։
վորը և այնուհետեւ կառավարվում է նրա տոհմի՝ Վա-
չուտյանների ձեռքով մի ամբողջ դար՝ լինելով սեփա-
կանություն Ջաքարյանների.— «Շահնշահ (Բ.) սեփա-
կան տէր դավառիս Անբերդո»²⁾։

Բացի Ջաքարյաններից և Վաչուտյաններից, այդ
դավառում (XIII-XIV դ.) տիրող տներ են հանդիսա-
նում նաև պարոն Սահմադինը և նրա ժառանգները—
Ոշականում, և Ազիզբեկն ու նրա տոհմը—Յեղվարդում,
ինչպես այդ յիշում է նրանց արձանագրություննե-
րից՝ իրենց շենքերի վրա, այդ կենտրոններում։

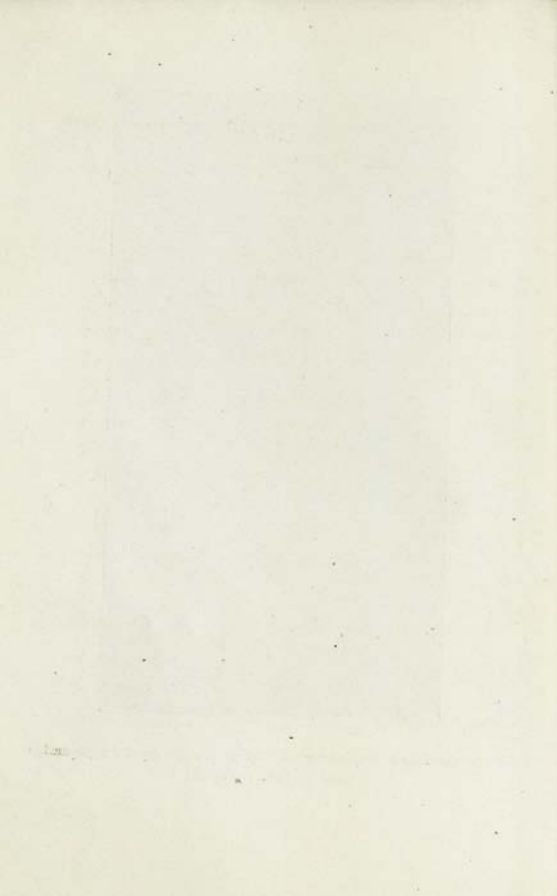
XIV դարում տեղի ունեցող քաղաքական խռովո-
րաբանցումները բոլորովին փոխում են հասարակա-
կան հարաբերությունները, վորին հետևում է Հայաս-
տանի այլ վայրերի թվում նաև Արագածոտնի տնտե-
սական-կուլտուրական անկումը։ XIV դարի կեսերից
հայկ. տիրող տներն այլևս չեն հիշատակվում արձա-
նագրություններում իբրև շինարարող և ըստ չերևույ-
թին նրանք այդ ժամանակից աբդեն դադարում են
քաղաքական վորև ե դեր խաղալուց։ 1358 թվի մի
արձանագրություն, վոր գտնվում է Բջնիում և պատ-

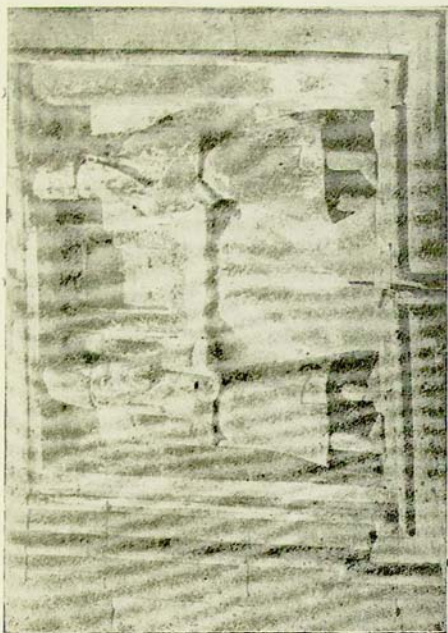
1) Արձանագրություն Վաչեյի—Հոհանավանքում (Ալիշան—Այ-
րարատ, 168). ինչպես նաև Մամախաթունի արձանագրությունն իր
կառուցած տաճարի վրա՝ Տեղերում (Դըղըր) իր ամուսին Վաչեյի
մասին. «...որ էր կարգել հրամանաւ Ջաքարէի վերակացու դաւառ-
իս...» (ընթերցումն իմն է. Ա. Գ.)։

2) Արձանագրություն Սաղմոսափանքի, Ալիշան—Այրարատ,
եջ 168.

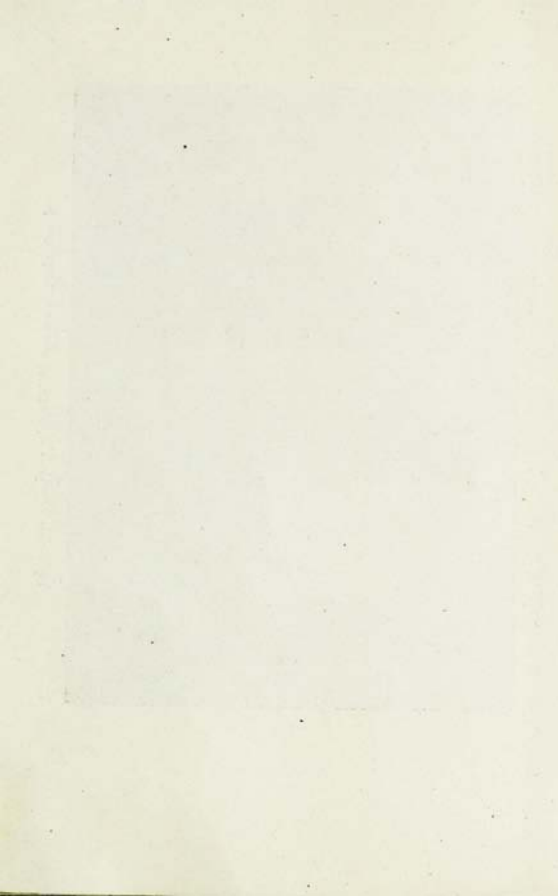

Նկ. 6. Զեֆարե Սպասարի կաղցնած «հաղբուրքյան հուշարձանը»
(տես արձանադր. էջ 25)

Նկ. 7. Ջաֆարե և Իսխան յեղադրանքների բարձրագույն ակնարկը Հախնու մ.

կանում և Զաքարենների վերջին ներկայացուցիչներից
աթարակ Զաղային՝ լավ բնորոշում և այդ կացութիւնը.

«... ի ժամանակս բռնակալութեան մելիք
Աւրաճին գմեր հայրենիս գիջնի քաղաք յիսնէ
նումով իսկ էր, զիւ նորսերն էսիւր կացուցեր
ևս Հանիրէկ նիազեցաւ ու քաղաքս ի հիմանց
նակեց ու շատ յսնուանի մարդ ի սուր քաւեց
ու գեկեղեցիս քաղաքեց ու գերկիրս ի չորս
դիաց անքնակ արար ու քիստնէք անխնայ
կոսորեաց...» (Վիմական Տարեգիր):

XVII դարու սկզբին պարսիկները Արաղածոտնը խլում
են սոմանցիներից, և Ամիրդուհան սարդարը Կոտայ-
քի և Ամբերդի գավառապետ և նշանակում Դավիթ Բա-
նաքեռցուն (Ալբարատ, 156):

Շոշափածս բոլոր դարաշրջանները հարուստ կերպով
ներկայացված են նյութական կուլտուրայի հուշարձան-
ներով: Հայաստանի ֆեոդալական հասարակակարգում
անշուշտ կատարված շինարարութիւնը—Արշակունիներ-
ի ժամանակ—արքունական-պետական և, իսկ այնու-
հետեւ տեղի ֆեոդալներն են նրա մեկենասները, վոր
ընդգրկում և նաեւ Բաղրատունիների և Զաքարենների
յետուն շինարարութեան շրջանները: Հետագա դարե-
րում, առևարտական կապիտալի շրջանում, տեղի ու-
նեցած ազգասիրի շինարարութեան մեջ դեր են խաղում
գլխավորապէս Նշմիածնի կաթողիկոսները, ընդհան-
րապէս հոգևորականութիւնը, և խոջաները:

Սոսկելով նյութական կուլտուրայի հուշարձանների

մասին Արագածի շրջանում, սկսած և ասեմ, վոր նրանց
 վերաբերմամբ կատարված հետազոտական-ուսումնա-
 սիրական աշխատանքները, վոր մի դարից ավելի առ-
 ցյալ ունենի՝ շատ բան են պարզել—նրանց ի հայտ բե-
 րելու, հավաքելու, ուսումնասիրելու և հրատարակելու
 գործում. այս աշխատությունների ամփոփումը, վոր
 արել է Ալիշանը հիմնավոր կերպով—«Այրարատ»-ում,
 ներկայացնում է ամբողջ մեր միջնաշխարհը, շրջան
 առ շրջան մանրադնին դիտված տեղագրական,
 պատմա-հնագիտական առումով, սկսելով ամենահին
 ժամանակներից, ի՞նչ ձևով և ի՞նչ չափի խորութիւնմբ
 ու ճշտությամբ էլ այդ աշխատանքը կատարված է,
 նա իր ժամանակի համար չափազանց խոշոր արժեք
 և կարևոր գործ է. այս հանգամանքն, իհարկե, չի խան-
 գարում մեզ պարզ կերպով տեսնելու այդ միևնույն
 նյութերի այսորով ստիպողական անհրաժեշտությունը՝
 չեղնելով մեր սոցիալիստական շինարարության պա-
 հանջներից՝ նորոգ կատարելու նրանց ուսումնասիրու-
 թյունը. և այդ վոչ միայն մոտեցման, մեթոդոլոգիա-
 կան, իրերի և չեղնութիւնների լուսաբանման տեսակե-
 տից, այլև անգամ նյութի ծավալի ու բովանդակու-
 թյան, վոր իրականում, անհամեմատ ավելի մեծ է ու
 նշանակալից, քան այդ մենք տեսնում ենք արտացո-
 ված հիշածս բոլոր աշխատություններում. Չմտնելով
 այժմ նրանց քննության մեջ, նկատեմ միայն, իբրև
 ընդհանուր դիտողություն, վոր խնդրի առարկա չեղող
 նյութական կուլտուրայի հուշարձանների ճանաչումն ու
 բնորոշումը հին ուսումնասիրողների կողմից արված
 է վոչ թե իրենց իսկ (այդ հուշարձանների) տվյալնե-
 րով, այլ միմիայն ըստ այն տեղեկությունների, վոր

տալիս են նրանց մասին գրավոր—մատենագրական աղբյուրները գլխավորապես, և մասամբ նաև հուշարձանների վրա գրված արձանագրությունները։ Այս վերաբերում և նաև այդ նյութների ժամանակի վերոշմանը, մի խնդիր, սուանց վորի թողնելով մթության մեջ նյութի գենեղիսը և գարգայման ընթացքը՝ անկարելի չե գիտական ֆուենդամենտ ստեղծել վորեւ ուսումնասիրության համար։

Այս տեսակետից մենք տեսնում ենք, վոր այդ ուսումնասիրողների կողմից կիրառված միջոցը, այն և՛ միմիայն գրավոր աղբյուրներով գեկավարվելը, նամանավանդ նրանց թվում հավասար իրավունքներով սգտադործելը նաև ավանդական տեղեկությունները, վորոնք շատ հաճախ միանգամայն անհարիր են հուշարձանի իրեն տվյալների հետ (ասել, որինակ՝ այս կամ այն վանքը շինված և Լուսավորչի կողմից, և ներկայիս հուշարձանն ընդունել իրեև այդպիսին) — տվել և մի արդյունք, վոր վոչ միայն պակասավոր և, թերի, ալլ ամբողջ ժամանակաշրջաններ թեական ու մութ թողնելով խախտվում և նրանց հիման վրա պատկերացվող պատմական պրոցեսի ամբողջականությունը։

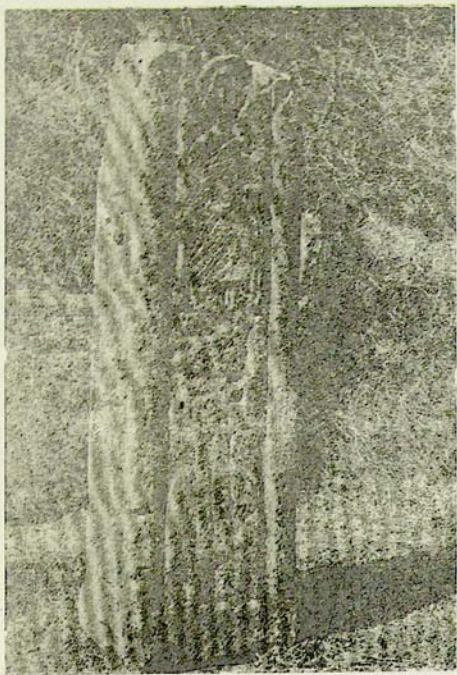
Այստեղ տուժողն ավելի մեծ չափերով չեղել են հեթանոսական և հնաքրիստոնեական շրջանները, քանի վոր նրանց վերաբերող հուշարձանները գրավոր տեղեկանքներ չունենալով իրենց մասին՝ մնացել են անճանաչելի — չոգտադործված։ Ավելի բաղդավոր գրության մեջ չե անգամ միջնադարը։ Ել չեմ խոսում հրնադույն ժամանակաշրջանների մասին, վորի կյանքը՝ կապված Արաղածի հետ՝ չի ել գրադեցրել ուսումնա-

սիրողներին, քանի վոր նրանց վերաբերող նյութական կուլտուրայի տվյալները մնացած են չնկատված—չէ հասկացված:

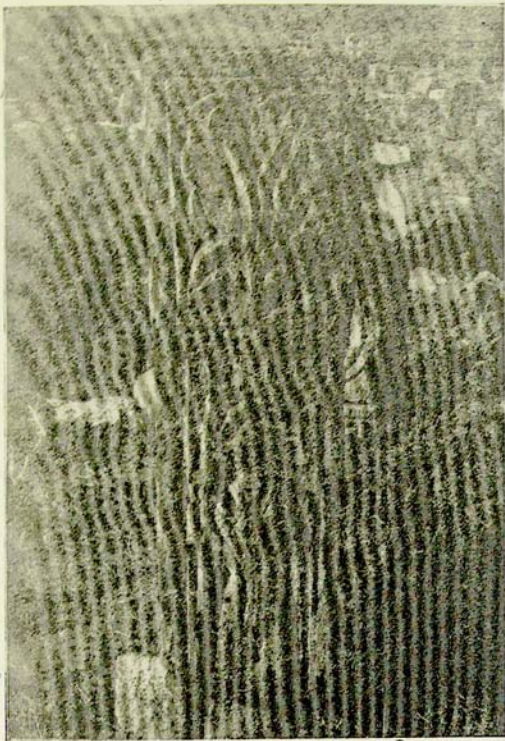
Արագածի միջնադարյան շինարարութեան նախնա-գուլն (ալեւի ճիշտ մեր թվականի առաջին դարերից) գործեր են հանդիսանում այն կորողանման արձաններ, հաճախ կենդանագլուխ (շան, խոզի) մարդոց բարեկիս-ներով, զուտ հեթանոսական կամ խառն քրիստոնեա-կան, կուլտային և կենցաղային նկարներով, վորոնցով հարուստ է Թալինի—Ադիամանի շրջանը, և վորոնց բազմաթիվ որինակները նաև Հայաստանի այլ վայրե-րում գտնված՝ բնորոշիչ են հեթանոս-քրիստոնեական անցման շրջանի արվեստի համար (նկ. 9 և 10): Աղցի Ար-ժակունյաց դամբարանը, վոր, ըստ պատմագրական տեղե-կությունների, շինված է Դ-րդ դարի վերջում՝ իր թե կատաքոմբային տիպով և թե չերկու հանդիպակաց (հյուս. և հարավ. պատերի մեջ տեղավորված) սարկո-ֆագներով, մանավանդ նրանց արտաքին յերեսներին, ինչպե՛ս նաև դամբարանի մուտքի վրա գտնվող բա-րեկիսները հեթանոսական-քրիստոնեական խառն մո-տիվներով՝ միանգամայն համապատասխանում է Դ-րդ դարի վերջին: Այս հուշարձանն ունի բացառիկ դիտա-կան արժեք իր տիպով և գեղարվեստական մանրա-մասնություններով (նկ. 11):

Նույն այդ շրջանին են պատկանում մի շարք բերդաօճեփեր, վորոնց մասին հիշեցի վերևում (տես նշ 17—23):

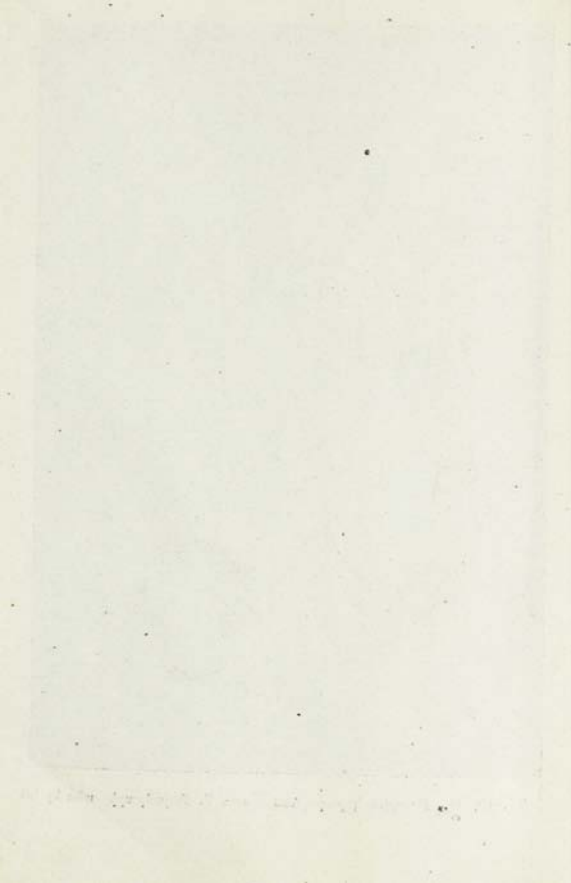
Հայաստանի բազիլիկաները—հայ ճարտարապետա-կան իրենց առանձնահատկություններով իրեն քրիս-

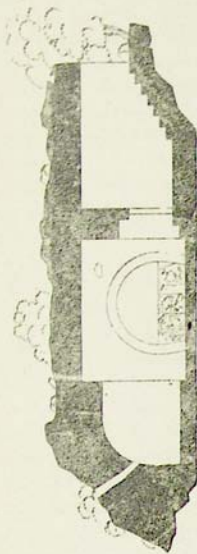

Նկ. 9. Վ. Քալին կորոզարձան (ֆոտո Ա. Քալանրարի) տես եջ 36.

Նկ. 10: Եւթ Թալին կորոզարճամ (Ֆոտո Ա. Դալամբարի) տես էջ 36.

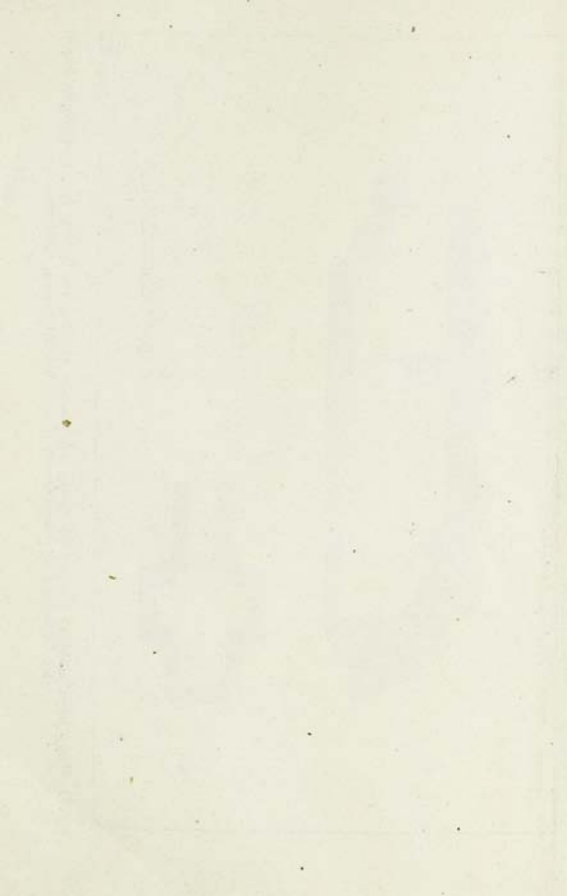
ՄԱՇԻՆԱԿԱՆ

ՄԱՍԻՆԱ

ԻՆՏԵՐ

ԱՊՐ. ԿՈՆՍՏԱՆՍՆԱ

Նկ. 11. Ա.դ. Արշակունիների դարպարանի պլանը յեզ հատածը. չափագրութի. և ֆալսմբարի, գծակար ճարտ.
Յկ. Տեղադրութի (վերահասարակութիւնը հեղինակի բաշխութեամբ):

տոնակալան արվեստի տաճարաշինարարության սկզբը-
նակալան խոշոր գործեր—մեծ տարածումն ունեն Արա-
դածի շրջանում. Փարպի, Աշտարակ (ԵՄիրանավորը),
Յեղվարդ (նկ. 12), Քասախ-Ապարան, Ուշի, Ոհանա-
վանք, Եղմիածին, Ուշական, Աղց, Ավան—ուր մինչ
այժմ եւ պահպանվել են բազիլիկաները (մեծ մասամբ
լերեք նեֆանի) կանգուն կամ կիսավեր—ցույց են
առնում Դ-րդ, Ե-րդ, Զ-րդ դարերի լեռուն շինարարու-
թյունը Արադածոտնում, և ապացուցում նրա ընդհան-
րապես կենտրոնական նշանակութունը հայկական
կյանքում:

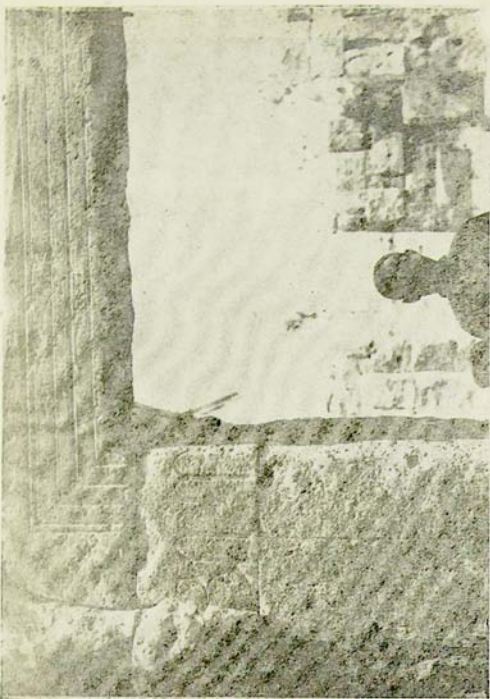
Հաջորդ շինարարական լեռուն շրջանը Հայաստա-
նում, ամենաբեղմնավորը—VII-րդ դարը, իր ուժեղ ար-
տահայտութունն և ունեցել նաև Արադածոտնում. այս-
տեղ են VII-րդ դարու դերակշռող աիպերի (խաչածե,
կոլոր) ամենախառն ուրիշակները՝ Եղմիածնական
խմբում—Հոփսիմեն (վորի շինող Կոմիտաս կաթո-
ղիկոսը ծագումով Աղցեցի յեր) և Զվարթնոցը, ապա
Հաջիդարայի հուշարձանը, Թալինի փոքր և մեծ
(VII-VIII դ. դ.) հուշարձանները, Մաստարա, Ադիա-
մոն, Արուճ, Յեղվարդ (Գրիգոր Մամիկոնյանի շինածը),
Աշտարակ (Կարմրավորը), մի կարևոր հուշարձանի
ավերակներ Խնաքլուի մոտ և այլն:

IX—XI դարերի, Բագրատունյաց շրջանի, գործ
և հանդիսանում Ամբերդ բերդափառաշին շինությունը
(այն շինքերի, վորոնց ավերակներն այսօր եւ դեռ
կանգնած են, անկախ այդ ամրոցի ծագումից, վոր
անշուշտ շատ ավելի հին և (տես նկ. 5) Գտնվելով յերկու
խոր ու անմատչելի ժայռապատ ձորերի միացման յե-
ռանկյունու վրա՝ Ամբերդ և Արխաշան գետերի միջև,

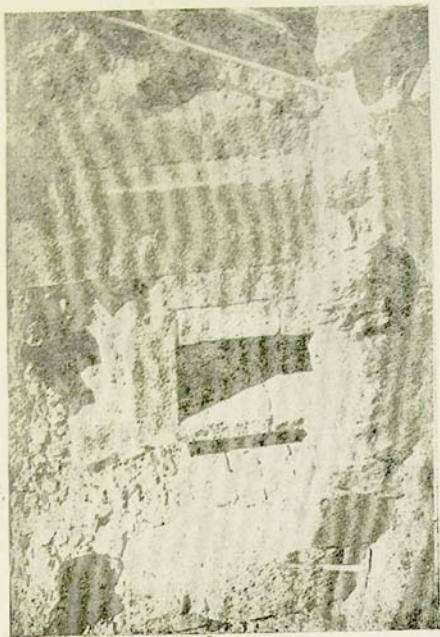
ուստի և մի կողմից միայն՝ ձորից-ձոր, ուժեղ ամ-
րացված և սլարխապներով, աշտարակներով, վորտեղ
դռնվում և և գլխավոր մուտքը: Պարխապների հետ
զուգորդված կերպով շինված և նաև ապարանքը (տի-
րող ֆեոդալի պալատը), այսպիսով բերդաքաղաքի և
դոյակի միախառնված ախան և այստեղ: Ներսի տարա-
ծությունն ամբողջովին բռնված և բնավելի շենքերով:
այստեղ և նաև, ձորերի միացման անկյան մոտ՝ Ամ-
բերդի տաճարը, իր ախով նույնպես X-րդ դարի
գործ: Նույն X դարի սկզբին և պատկանում նաև
Բյուրեղան ամրոցի շինությունը, Կոսի վանքն ըստ
տիպի, ամրացն ու ջրամբարը, Ոնանավանքը (Կաթողի-
կեն), Եաբբիի վերջերս բացված խոշոր շենքի ավերակ-
ները (նկ. 13), Բարվանսարան Արունի մոտ և ուրիշները:

XII-XIII դարերի ընթացքում, Զաքարյանների
շրջանում, գլխավորապես XIII-րդ դարում, շինարարու-
թյան նոր թափը, վորը և հայ արվեստի զարգացման
նոր ետապն և հանդիսանում, իր լայն հասարակական
բնույթով, հասարակության բոլոր խավերի մասնակ-
ցությամբ տվել և մի շարք կատարյալ գործեր — Ուշի,
Սաղմոսավանք, Ոհանավանք (գավիթը), Հառիճ, Տեղեր,
Կատվածընկալ, Բուժանիան, Կոշի արձանները, Աշտարա-
կի Մարինեն, Ոշական (Սահմադինի շինածը), Յեղվարդի
յեռահարկ հուշարձանը (նկ. 14), Թալինի ամրոցի ներկա
շենքը, քարվանսարանները և այլն:

XIV-րդ դարից սկսած այն հատ ու կենտ աշխա-
տանքներն այդ ուղղությամբ, վոր կատարված են
Արագածոտանում, վերաբերում են գլխավորապես XVII
դարին, և ընդհանրապես նորոգումներ են միայն ու

Նկ. 12. Յեղիարդ. Բազիլիկայի (V դ.) սեպտի մաս (ժառռ և Քաղաքաբարի)

Նկ. 13. Կարսի. V յիվ X դարաւ շինմանի մնացորդ, բացկած պատահական պեղումներով
1931 թվին (Յառա Ա. Վալանդարի).

Նկ. 14. Յեզվարդ. Հուշարձան XIII դ., վոր կատարել է Ույեկ
ամբոցի դեր (Գմբրի սյունամեջերը շարված են պաշտպանվելու
համար) (Ֆետո Ս. Քալանթարի).

վերաբերող հարկերի և տուրքերի բաշխման կամ կարգավորման, և պարունակում են հարուստ և բազմակողմանի նյութ հարկային բոլոր սխտեմների վերաբերյալ, վոր գոյություն են ունեցել դարերի ընթացքում:

բ. Շինարարական, վոր վերաբերում են ընդհանրապես կատարված շինարարության և հատկապես ջրաշինարարության, վորոնց հեղինակ հաճախ հանդիսանում են պատմական հայտնի անձնավորություններ:

գ. Նվիրատուական (թվով ամենից շատ), այն բազմապիսի նվերների մասին, շարժական ու անշարժ գույքի ճիշտ թվարկումով, վոր տրվել են վանքերին ֆեոդալներին կողմից իրենց «արեւատության» համար, իսկ վաճառականների կողմից՝ «հոգու փրկության»: Այս արձանագրությունները պայմանագրեր են նվիրատուի և հոգևորականության միջև, նվերի դիմաց վերջիններիս ստանձնած պարտականությունների՝ նվերի արժեքի համեմատ, իբրև փոխհատուցում, տալու վորոշ քանակությամբ «ժամ»-պատարագներ: Այսպիսով այդ տվյալները վոչ միայն ծանոթացնում են ու լուսաբանում կենցաղային բազմապիսի մոմենտներ, ինչպես և վանքերի իրավական-տնտեսական դրությունը, այլև պարզաբանելով արժեքի վերաբերյալ բազմաթիվ հարցեր՝ հնարավորություն են տալիս ձևավորելու մեր տնտեսական պատմության հիմնական ելմենտները ստույգ թվական տվյալներով:

Մյուսնց հետ միաժամանակ, Արագածոտնի դեկրետային յեվ օրաշինարարությանը վերաբերող արձանագրությունները, վորոնք իրենց թե քանակով և թե բաղանդակության հարստությամբ առաջնակարգ տեղ ունեն

Հայ վիմական տարեգրության մեջ, հանդիսանում են քաղաքի գիտական արժեքի մի աղբյուր, առանց վորի անկարելի չե հյուսել մատերիալիստական Հայոց պատմությունը միջնադարում՝ իր սոցիալ-տնտեսական փոխհարաբերություններով:

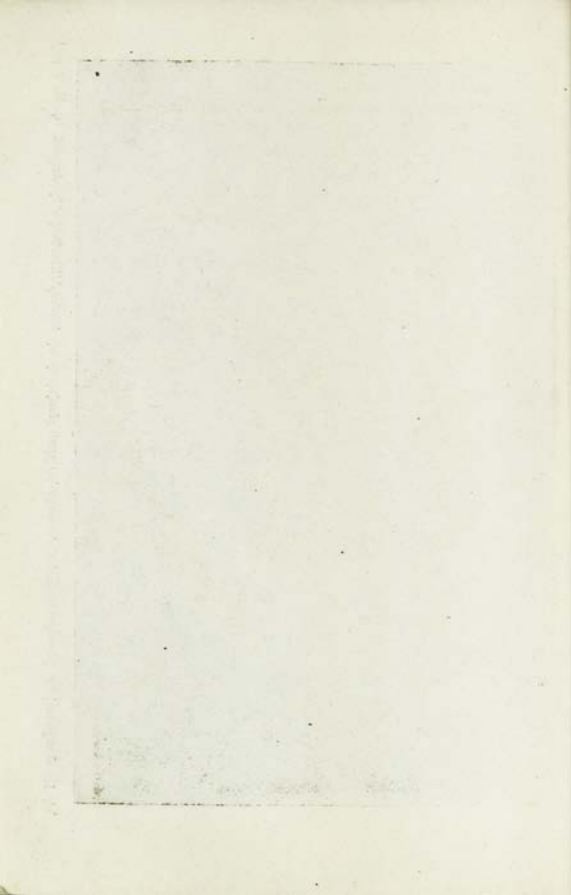
Զրաշինարարության վերաբերյալ արձանագրական հարուստ տվյալները, վոր խոսում են «Ջուր բերելու», ջրանցքներ, առուներ անցկացնելու, աղբյուրներ, ջրամբարներ շինելու և այլն, ինչպես և նրանց բաղմաթիվ նորոգումների մասին՝ մեզ ծանոթացնում են վոռողման դործի հետ ընդհանրապես, վորը և կազմում և տնտեսության հիմնական առանցքը: Այդ խոյ պատճառով Զրաշինարարական ամեն մի աշխատանք համարվում եր շինարարության մեջ առաջնակարգ իր նշանակությամբ. թե ինչպիսի վոգեվորությամբ եր կատարվում նման աշխատանք, մեզ դադափար և տալիս ժամանակակից մի նկարագրություն, վոր բարեբախտարար կա պահված՝ մի հիշատակարանում: Հարցը վերաբերում և XIII-րդ դարի վերջին, Յեզվարդում կատարված խոշոր Զրաշինարարական աշխատանքին՝ Աղիզբեկի և իր կնոջ Վախախի կողմից, վորոնք Քասախ գետից (Աստվածընկալ դյուղի մոտից) վարար ջուր են հանում (ամելի շուտ՝ նորոգում են հնուց յեղածը) և հասցնում Յեզվարդի դաշտին արևմտյան կողմից. նույնն են անում նաև արևելյան կողմից՝ մի առու ևս բերելով, և այդպիսով շրջապատի բոլոր հոգերը ապահովում են ջրով.

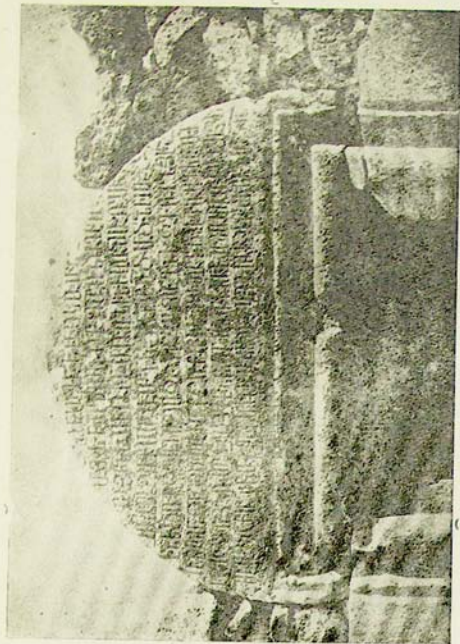
«Գնացեալ ի սուրբ ուխտն Ածրնկալ եւ տեսեալ զգնացս ջրայն նիվարդայ աւերեալս եւ խոպանացեալ, որպես զի դեռ եւս երեւեին նեւք մացա, եւ

տեսուածային նախախնամութեամբն վառեալ սիր-
նոցա... արխացան՝ փոշ հաւելելով զծախսն սրպես
զուարդուն հրեղէն ճագնապէին՝ ոչ ունելով զհան-
գիս եւ զփուն ի թուէ եւ ի զիւերի, եւ շօշապատեալ
զլեռն Արարեսեան (=Արայի) հասուցին զօրն
յորդառատ վտակաւ փոյրքնոց յեղիւտդ, եւ
զդժվարութիւնն աւանանացն եւ զյոյով աշխատու-
քիւնս եւ զօրս արվեստաւորացն եւ զամենայն
ծախսն ո՞վ կարէ ընդ գրով արկանել, եւ զամհասա-
նելի երկրաչափ զհեռաւորութիւն տեղւոյ... որ ի հա-
ղաքէն Բջնոյ մինչեւ Կարբի ոչ զտանէին ջուր յար-
բումն մարդկան եւ պապակէին անցորդք նանա-
պարհոց ի տապոյ յաւուրս տաւրայնոյ...» (Շահ-
խաթունեան—Ստորագրութիւն, Բ. հջ. 131):

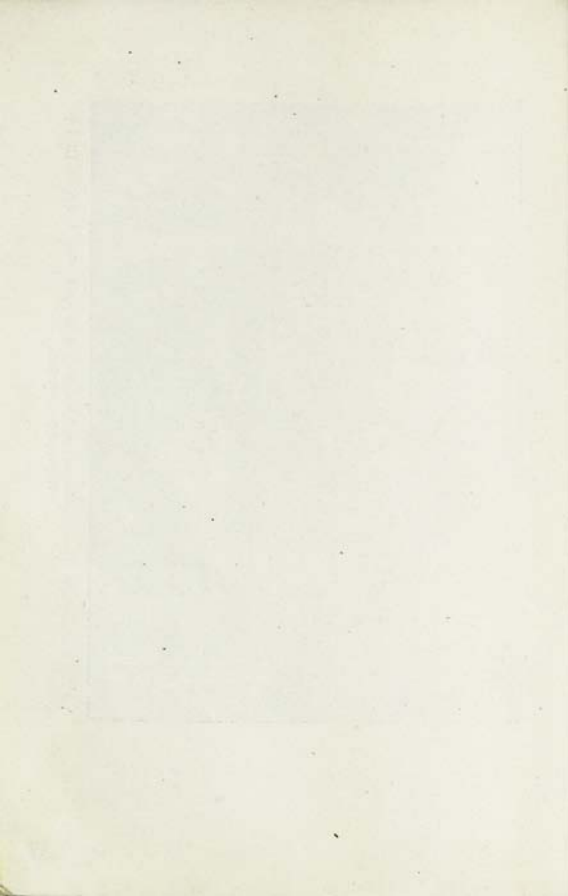
Հիշված բոլոր դարաշրջաններում վոռոգման յեղա-
նակը — դոյություն ունեցած բոլոր ջրաբաշխական
սխտեմները — ընդհանուր առումով միաբնույթ են,
յերբ վոռոգման աղբյուր հանդիսացել են Արաքածի
գետերը, գետակներն ու աղբյուրները, մի խոսքով՝
մշտահոս ջրերը, վորոնք արհեստական առուների մի-
ջոցով հոսել և վոռոգել են ավելի ցածրերում գտնված
հողերը: Թե արձանագրական տեղեկութիւնները
ջրանցքաշինարարության մասին, և թե դրան վերա-
բերող մինչև այժմ պահպանված նյութական կուլ-
տուրայի իրական վկաները — ջրանցքներ, առուներ,
արհեստական լճակներ, ջրամբարներ և այլն — այժմ
եւ դեռ աշխատող — բանուկ, թի վաղուց հանգած,
իրենց գտնված տեղերով և ամեն ուղղությամբ ունե-
ցած ընթացքով՝ գծում են ընդհանուր ցանցի մի պատ-
կեր, վոր ծածկում և մշտահոս ջրից զօրկ համարվա-

Նկ. 15 Ճայռափոր բնակարաններ՝ հասարակության չփակար դասի համար՝ Պիտեմակենցի ձորում (Փ. Ա. Գրիկ)

Նկ. 16. Առասրակ. Մի արձանագրություն պարսիկ շիրուքյան մասին, գրված 1324 թ.
Ապուլյայի ժամանակ.

բոլոր մշակելի վայրերը, և, հետեապես, ապահովում
ներանց հողերի վոսոդումն ու մշակումը:

Սա ապացույց և յերկրագործության և արհեստ-
ծության ինտենսիվ գրության — ծաղկած վիճակի,
մինչ այն չափի, վոր յեղած ջուրը չի քաղարարում
պահանջը, և դրա հետեանքով շարունակ տեղի յեն ու-
նենում գծաություններ ու անգամ կոնվներ՝ այս կամ
այն առուն եզտագործելու համար. նման յերևույթի
կենդանի պատկեր և տալիս Արուճի արձանագրու-
թյունը — IX դարու (867 թվի).

«... եղել կոխ ընդ յԱրուն եւ ընդ Կոճ
եւ ընդ Գաւառն. եհաւ Արուն գԿոճ եւ
գԳաւառն Եւ Գրիգոր որդի Վառամա,
ծառա Սմբատա Բագրատունո, եկի նրամա-
նաւ Սմբատա, եւ եւ հաւասարեցի զջուրն
ընդ Կոճ եւ ընդ յԱրուն զինչ իւրեանց
բնիկ ռսամ էր յել՝ ա եւ կէս Կոճա, եւ ա
Արնո»։ (Ընթերցումն իմն է):

Մի այլ որինակ տարբեր դարաշրջանից (արձա-
նագրություն 1571 թվ. գերեզմանաքարի վրա՝ Զրվե-
փում)՝

«Այս տուն սգո, մթան... Խաչատրո է, որ
սպանաւ ի վերա ջրիս Զրվիժո. կիսաւրիելի
աւխարհէ եւ թողի կսկիծ ծնողաց իմոց....»
(Ընթերցումն իմն է տեղի վրա):

Այս գերեզմանը պաշտամունքի առարկա յի յեղել
տեղում, իբրեւ ջրի համար ընկածի:

Նման դժգոհություններ ի կանխում — հարթումն ու ջրի կարգավորում — կանոնավորումը լեղել և Հայաստանում, վարչական դժվարագույն խնդիրներից մեկը, գուցե և ամենագլխավորը, վոր որինականացվել և դեկրետային կարգով, և ի դիտություն ու դեկլավարություն արձանագրվել մոտակա հասարակական բնույթ կրող շենքի — հուշարձանի պատի վրա: Տեկորի մի կարևոր արձանագրություն 1036 թվականի՝ պերճախոս որինակ և այն դժուշավոր վերաբերմունքի, վոր ցույց են տվել վարչական մարմինները դեպի այդ խնդիրը:

«... Տեկորոյ ջրոյս եւ Ագարակուց ուղեւոյ (ուղղելու) զինչ առջի քաղաւորուցն լէլ է: Դ: արն եւ Դ: գիւեր Տեկորոյ է Գ: ար եւ Գ: գիւեր Ագրկուց. նարցի ծեսս եւ գիտոսս նգովուք եւ երդնով (յերդումով), աւորոյն այս է... ի գարնմէն ի վեր մնչեւ յաւունն նանապաղ գայր ջուրն լերինն անխաւիան» (Ընթերցումն իմն և տեղի վրա):

Հիշածս բոլոր թե դրավոր և թե մանավանդ նշութական կուլտուրայի տվյալները ներկայացնում են Արագածը մեր թվականության շրջանակներում, հասցնելով նրա կյանքն առ առավելն մինչև առաջին դարերը՝ սեպագրական մի հիշատակությամբ միայն, իբրև մի առկայծում, ինչպես տեսանք, այդ հասակին ավելանում

և եւ մի հազարամյակի Այդպես եր ահա ճանաչված Արագածը դիտութեան կողմից մինչև վերջին տասնամյակը:

1924 թվին առաջին անգամ հայտնի դարձավ մեզալիքյան (մեծաքարյան) կուլտուրայի գոյութեանը Արագածի վրա¹⁾: Այդ կուլտուրայի վորոշ ելմաններ, վոր նախ քան այդ նկատված ելին ուրիշներէ կողմից, այժմ միայն մտան մի ընդհանուր ձևավորման մեջ, հաշտեցնելով հանդերձ, վոր Արագածը նախնադարւան շատ աղելի հեռավոր անցյալում հանդիսացել է կարեւոր կենտրոնավայր մարդկային հասարակութեան համար:

Այնուհետեւ անընդհատ շարունակվող հետախուզումներով հաջողվեց մեզ պարզել մի հնագուէն ամբողջացած կուլտուրայի գոյութեանը գլխավորապէս Արագածում և Հայաստանի քանի մի այլ վայրերում, ներկայացված նշութեան կուլտուրայի հարուստ տվյալներով, վոր պատկանում է Հայաստանի նախաբնիկներին — նախահայկական շրջանում²⁾:

Այդ կուլտուրան ամբողջացնող նշութեան տվյալները հետեւյալներն են. բացի մեղալիթյան հուշարձաններից, վորոնց վերք գլխավոր ախպերն էլ — գումեն, կրճիկէլ և մենչիւր՝ ներկայացված են բազմահազար որինակներով (նկ. 17, 18) դարգացման մի քանի ետապներով՝ ֆիկսացիայի չին չենթարկված այժմ

1) Ալի. Բալանթար — Բարե դարը Հայաստանում. Նորք № 5—6 1925 թ. Յերեան:

2) Ալի. Բալանթար — Յերիւ սեպտեմբր արձանագրութեան. «Որդիք» Հ.Յ.Գ.Գ. № 3, էջ 50—57, 1927 թ.

բնակության, կուլտի և թաղման բազմաթիվ վայրեր— նախնական կայաններ, պարսպված բնակատեղիներ— բերդեր, քաղաքներ, բնակարանի ու դամբարանի գլխավոր տիպերը (նկ. 19, 20)։ Զրաբաշխական մի կարեւոր սիստեմ խիտ ցանցի նման ծածկել և Արագածոտն ամբողջովին, ինչպես և Աղմաղանը, և վորի համար աղբյուր հանդիսացել և լույ թե մշտահոս ջուրը, այլ լեռնային առատ ձյունի սլաշարը¹⁾։

Հայաստանի հնագույն բնակչի խոշոր չափերի հասնող ջրաշինարարությունը և դրա հետ սերտորեն կապված ջրի կուլտը, վորը խոր արմատներ ու շատ մեծ տարածումն ունեւ այդ բնակչի կյանքում²⁾՝ ներկայացված և այն դարմանալի իրական տվյալներով, ինչպիսիք են «վիտալները» (քարե հսկաներ՝ ձելի նմանությամբ), իբրև ամենացայտուն արտահայտիչն ալդ կուլտի, ջրի աստվածության քարե պատկերացումով, վորոնց գոյությունը բազմաթիվ որինակներով հաստատվեց նաև Արագածի վրա (նկ. 21)³⁾։ Վիտալներն առաջին անգամ հայտնադործվել են ալադ. Մառի կողմից 1909—10 թ. Հայաստանում Գեղամա լեռներում⁴⁾։ Մի այլ կարեւոր յերևույթ, վոր ընդորոշին և ու չափանիշը Հայաստանի այդ հնագույն կուլտուրայի՝— գիրք

¹⁾ Ալիս. Քալանթար—Մի հնագույն ջրաբաշխական սիստեմ Խորհ. Հայաստանում (տպ.)։

Նույնի—Հին Վաղարշապատի սեղանները (տպ.)։

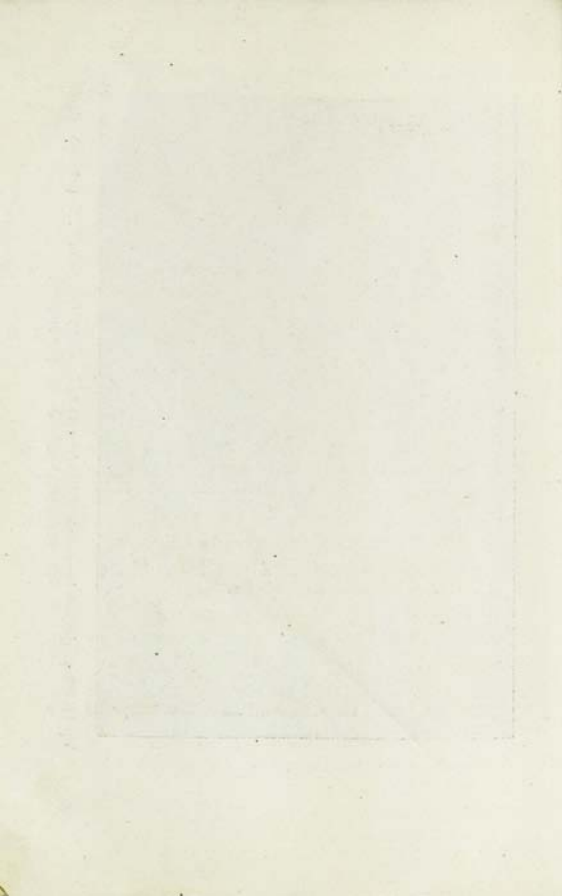
²⁾ Н. Марр—Книжная легенда об основании Киева на Руси и Куара в Армении, изд. ГАИМК, № 278,

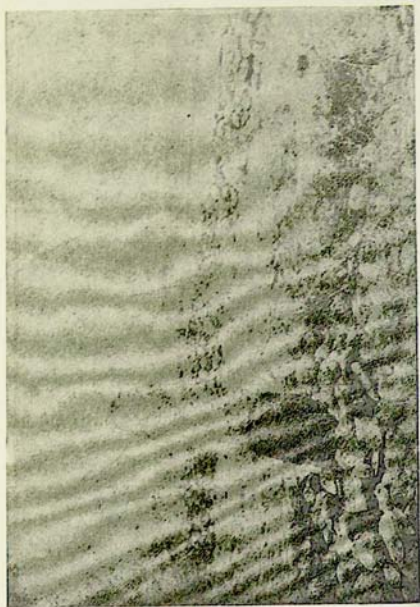
³⁾ Ալիս. Քալանթար—Հ. Հ. Գ. Կոմիտե, Գրաւությունը և պատ.—հետադիւ. Խոր. Հ. 1920—30. Յերևան 1931, № 94.

⁴⁾ Н. Я. Марр и Я. И. Смирнов—Визапы. А. 1930 г.

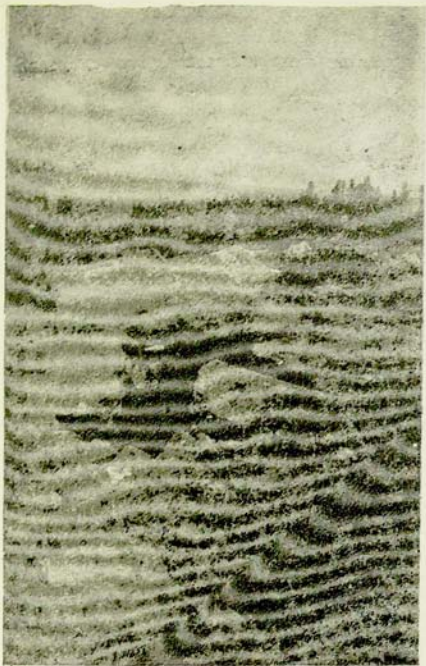
Նկ. 17. Մեղակերպան հաւաքանման. Դ և Լ և, Արագածի շրջ. (ժամուս. Բաղմեյրաթի. վերահրատարակումը Էնդիմանի քաղաքական քարտէսով):

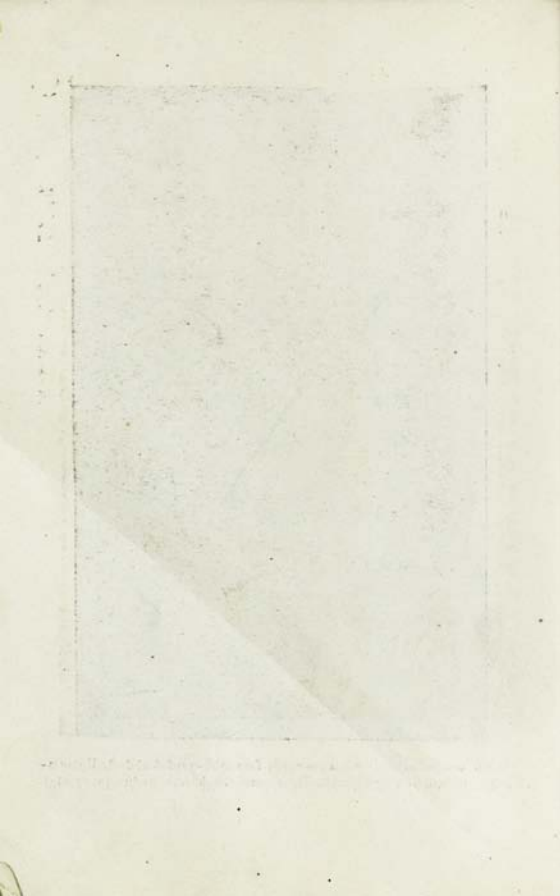

Նկ. 18. ՄԵԳալիքյան հուսարձաններ. ՄԵՆԻՔ յԵՐՈՍԵԻ Արագածի շրջ.---Շամիրսաճ (Փառս Ա. Գալանքարի, վերահրատ. Եղիմակի Բուլլուքյանը).

Նկ. 19. Նախնական բնակարան, Բարաշեն-դուխնաման, Արագածի շրջ. (ֆոտո Ա. Քալանթարի, վերահրատ. հեղինակի բույսով ու բլրամբ)։

Նկ. 20. Նախնական ղաղափն արտաքին պարկայ, Արագածի շրջ.—Արրաճիք (Փաստ II
 Գալանքաբի, վերահրատ, հեղինակի բույսական)

Նկ. 22. Իծագիր. Մի որինակ Հայաստանի մորախայտ կիկոզլի գրականությանը (Յուսոս
Ա. Բալանդարի, վերահրատ. կեղևների բաշտում բաշտը).

ն, գրի գոյությունը, վոր ունեցել և Հայաստանի բնակիչն այդ հեռավոր անցյալում. մեզ վիճակվեց պարզել վոչ միայն հնագույն գրի գոյությունն Արագածի վրա, այլև նրա մեծ տարածումը Խորհրդ. Հայաստանի բազմաթիվ այլ վայրերում, ներկայացված գրի դարձացման մի շարք ետապներով՝ սկսելով ժայռափորումների և ժայռադրությունների ամենապրիմիտիվ որինակներին, մինչև հիստորիոֆյան գրի կազմակերպված սիստեմը, վոր իր խոշոր չափերով նախնական հարուստ գրականության ներկայությունն և հալտարեցում Հայաստանում¹⁾ (նկ. 22, 23)։

Այս բոլորը բավականաչափ լավ պատկերում են Հայաստանի հին բնակչի սոց-քաղաքական կյանքը — հասարակակարգը, տնտեսական կառուցվածքը, կուլտը և իդեոլոգիան. սա Հայաստանի պատմության արխայիք ֆորմացիան և՛ տոհմական հասարակությամբ, վորն ապրեց մինչև 1-ին հազարամյակը Քր. առաջ և քայ-քայվեց ու այնուհետև, ընկավ խալդական արշավանքների (VIII—VII դ. դ. Ք-ից առաջ) հետևանքով։

Շոշափածա բոլոր նյութերը, վոր, ինչպես տեսանք, հնագույն կուլտուրայի ելեմենտներն են՝ տարածված ամբողջ Հայաստանում, իբրև գիտական խոշոր արժեքներ (վորոնց հրատարակումը, սակայն, գիտության

¹⁾ Родкая находка в Армении—Информационный бюллетень ВОРС, №9—10, 1927 стр. 19.

Այլ. Բալանթար—Յերկու սեպագիր արձանադր. Որագիր № 3 42 53—54.

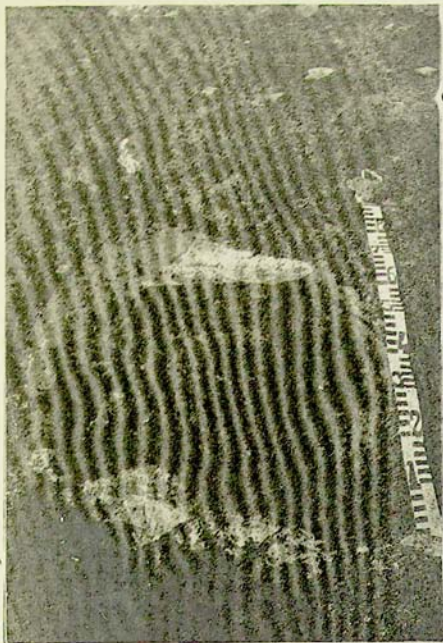
A. Calantar—I geroglifici scoperti in Armenia [Le Orfano Armeno, Torino. № 5, 1927. 49 74—5]

A. Kalantar—Inscriptions d'Arménie en caractères inconnus, Revue Archéologique, 1929. 42 43—45]

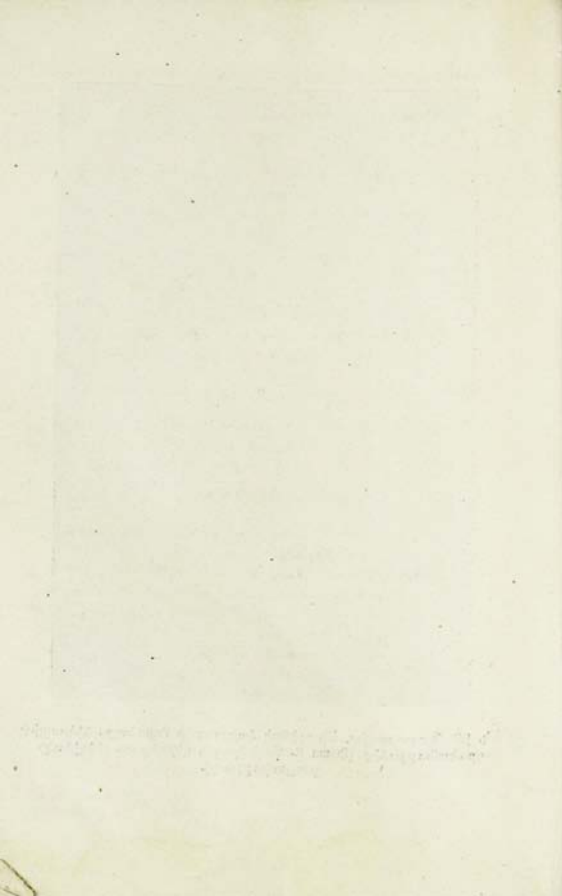
սեփականութիւնն դարձնելը դժբախտաբար ձգձգվեց
և այժմ միայն կատարվում է¹⁾), և մի նոր եջ են բանում
քաղաքակրթութեան պատմութեան մեջ — նրա դեմե-
զիսը և սկզբնաղբյուրները պարզելու և ճանաչելու
տեսակետից. և Արագածի դերն ու նշանակութիւնն
այդ դեպքում հանդիսանում է բացառիկ՝ ընդհանուր
գիտական հետաքրքրութեան համար, իբրև հնագույն
առաջնակարգ կենտրոններից մեկը:

1933 թ. սեպտեմբ.

¹⁾ Այս. Դաւանթար — Հայաստանը իր պատմութեան արեւայի
շրջանում:

Նկ. 23. Նժաճագիւր. Մի որիմակ Հայաստանի նորահայտ հիւռոգիֆ
գրականութիւնից (Յատու Ա. Բալանթարի, վերահրատ. հեղինակի
բաւլտվությամբ).

ՊՐՈՂԵՏ-ՏՈՒՐԻՉՄԻ ԴԾՈՎ ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ ԷԵՏԵՎԵԱԼ ԳՐԲԵՐԸ

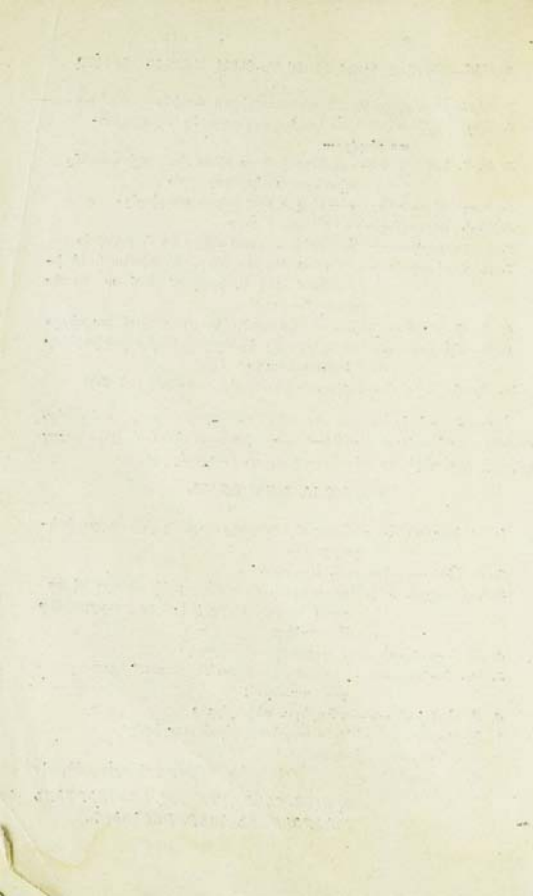
1. Դերենիկ Սարոյան — «Պրովետ-տուրիզմի մասին»
2. Անդրեյեվ — «Լեմինյան կոմյերիտմիությունը յեվ պրովետ-տուրիզմը»
3. Յ. Պ. Կարովկին — «Եֆակուրսին-տուրիստական աշխատանքը պիտեմրական կոլեկտիվում»
4. Ռազմական սեկյե — «Ի՞նչ է ռազմական տուրիզմը»
5. Ինժ. Կարապետյան — «Արագած լեռը»
6. Զ. Կորկոտյան — «Արագածի մարշրուտները իր ֆարտեզով»
7. Զ. Կորկոտյան — «Մի որյա մարշրուտները Յերեվանում, Լեմինականում յեվ Ղարաֆիսայում ու Նրանց շրջակայում»
8. Պրոֆ. Մ. Թումանյան — «Արագածի կուլտուրական քույները»
9. Յ. Միրիմանյան — «Ի՞նչ է հողը յեվ ի՞նչպիսի հողեր կան խորերդ-Հայաստանում»
10. Պրոֆ. Աշխ. Քալանթար — «Արագածը պատմության մեջ»

Լույս են տեսել Հայաստանի տեսարաններից — բաց նամակներ, ժորոնք վաճառվում են Պեանրատի խանութներում. վերահիշյալ զրբերը պահանջեցեք Պեանրատի գրախանութներից:

ՊԱՏՐԱՍՏՆ ԵՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

1. Կորկոտյան Զ. — «Արագածի տեղագրությունը յեվ ազգարնակչությունը»
2. Գ. Լեոնյան, Դարյան, Սարյան.
3. Կորկոտյան և Վ. Արիստակեսյան — «Արագածի աստղածեղ աը-շավի աըդյունքները յեվ տպավորություններ Արագածից»
4. Ռ. Դարբեկյան — «Բաշգյառնի» — «Գեղարդ»
5. Գր. Չախիրյան — „Автомобилем по Армении“ (для туристов) ռուսերեն:
6. Տ. Ստեփանյան — «Քայլելու տեխնիկան»
7. Դ. Սարյան — «Ի՞նչ է պրովետարական տուրիզմը»
8. Ստեփանյան — «Լեմինական»
9. Վ. Արիստակեսյան — «Յերեվանն իր եֆակուրսին որյեկտմերով»

ՊՐՈՂԵՏ-ՏՈՒՐԻՉՄԻ ՅԵՎ ԵՔՍԿՈՒՐՄԻՈՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՐ. ևՈՐՀՈՒՐԴ.

Lap

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. գրադ.

FL0043400

(354)

9120 1 0 50 4

A 20
5.1
9.12

Проф. АШХАРБЕК КАЛАНТАРЬ
АРАГАЦ
в и с т о р и и
Глз ССРА Әрмѣя